

કેળવણીનું સાક્ષ્ય

વગેરે કેટલાક નિબંધો.

લેખક

મૂળશંકર દયારામ શાસ્ત્રી.

પ્રકાશક,

કાન્તિલાલ વિ. ગાપાળજી ભટ્ટ.

મુ. પીઠડીયા (જેતપુર થઇને).

વત ૧૯૭૬.

સન ૧૯૨૩.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૨૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડેવણગીર ૨૦૧૧-૧૨

વિષય ૬- : ૬

કેળવણીનું સાક્ષ્ય

વગેરે કેટલાક નિબંધો.

લેખક

મૂળશંકર દયારામ શાસ્ત્રી.

પ્રકાશક,

દાનિલાલ વિ. ગોપાળજી ભટ્ટ.

મુ. પીઠીયા (જેતપુર થાળે).

સંવત્ર ૧૯૭૬

સન ૧૯૨૩.

મુદ્રક:—

બહવળ પિતામ્બર ઠક્કર,

લેડી નૉર્થકોટ હિન્દુ ઑફિસેન ક.

એન. સેલર પ્રેસ, નં. ૬૩ ચીચપોકલી

પરેલ રોડ—મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
૧૦-૪-૭૬
ગુજરાત પ્રાચીન ઇતિહાસ

પ્રસિદ્ધ કર્તા,

કાન્તિલાલ વિ. ગાપાગજી બહુ.

મુ. પીઠડીયા (જેતપુર થઈને)

કાઠીઆવાડ.

બે બેલ.

—:૦:—

સદ્ગત મૂળશંકર દયારામની છેવટની ઇચ્છાને અનુસરી આ નિબંધો તથા એમના કાગળીઆઓમાંથી મળી આવેલી થોડી ગુજરાતી કવિતાઓ ઇપાવવાનો એમના મોટા ભાઈ સુ. ગોપાળજી દયારામ શાસ્ત્રીએ નિશ્ચય કર્યો તથા એ કામ મને મૂળશંકરભાઈનાં મરણ પછી તરતજ સોંપ્યું હતું. મેં આ લેખો સાથે આપણી સાતિના ટુંકા ઇતિહાસપૂર્વક સદ્ગત મૂળશંકરભાઈનું ચરિત્ર ટુંકામાં લખ્યું છે અને એમાં રહી ગયેલી વાતો માટે એક પરિશિષ્ટ છેવટ ઉમેર્યું છે. બન્ને માટે જવાબદારી મારી પોતાની છે.

લેખો મને મળતાં ઘણો વખત ગયો, પછી છાપખાનાંએ બહુ ઢીઘ કરી, હું પણ આગસુ, પરિણામે એમની વર્ષો પહેલાં આ નિબંધસંગ્રહ ઇપાઈ શક્યો નહિં.

મોડું મોડું પણ સદ્ગત પૂજ્ય બન્ધુનું આ શ્રાદ્ધકૃત્ય સાતિબન્ધુઓને ચરણે અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું. ચિ. ભાઈ હરિપ્રસાદ કૃપારામ બહે મુદ્દ જોવા વગેરેમાં મને મદદ કરી છે.

૧૯૭૯ માધ.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

ઉપોદ્ધાત

પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ—પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ એ અઢી હજાર માણસોની કુલ સંખ્યાવાળી, હાલાર, ગુજરાત અને ઉત્તરહિંદ એ રીતે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલ એક ન્હાની જ્ઞાતિ છે. આ ઉપરાંત માળવામાં દશોરા નામની એક બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ છે જે જ્ઞાતિના માણસો એમ કહે છે કે અમે મૂળ પ્રશ્નોરા છીએ પણ દશપુરમાં રહ્યા ત્યારથી દશોરા કહેવાવા લાગ્યા. પરંતુ હાલાર, ગુજરાત કે ઉત્તરહિંદમાં વસતા પ્રશ્નોરાઓ એને પોતાનામાંના ગણતા નથી તથા તેઓની સાથે ભોજન વ્યવહાર કે લગ્ન વ્યવહાર કરતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ દશોરા ક્યારે જુદા પડ્યા, શાથી જુદા પડ્યા વગેરે કાંઈ માહિતી પ્રશ્નોરાઓને તો નથી; દશોરાને કાંઈ હોય તો જાણવામાં નથી.

પ્રશ્નોરાઓ પોતાને છ નાગરમાંના એક ગણે છે અને પોતાનું જૂનું નામ અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે એમ જણાવે છે. આ બન્ને બાબત હજી સુધી પૂરી પ્રકાશમાં આવી નથી. આ દેશની ઘણી ખરી જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસનો કાંઈ પત્તો નથી; પણ કેટલીક જ્ઞાતિઓનાં નામો ઘણા જૂના લેખોમાં મળે છે, જ્યારે બાકીની જ્ઞાતિઓનું ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષથી વધારે ઉંડા ઉત્તરતાં જુદું અસ્તિત્વ દેખાતું નથી. હવે નાગર નામ લગભગ ૬૦૦ વર્ષ જૂનું છે પણ એ શા ઉપરથી પડ્યું એ બાબતમાં મતભેદ છે.

નાગરોની ઉત્પત્તિનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સ્કંદ પુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડમાંથી મળે છે. જોકે નાગરખંડ કેટલો પ્રાચીન છે તે નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે પણ એ ખંડમાં હાટકેશ્વર તીર્થની જે કથા છે તેનો સાર નીચે મણિલાલ નલુલાખના શબ્દોમાં ‘ગુજરાતના બ્રાહ્મણો’માંથી આપ્યો છે.

“આનર્ત દેશમાં પ્રાપ્તિપુરી જે સામ્રાજ્યને કહે છે તેને રાજધાનીનું નગર કહ્યું છે અને ત્યાં ગર્તા તીર્થ બતાવ્યું છે. એ પ્રાપ્તિપુરી તે પરાંતિજ અને ગર્તા હાલ જેને ‘બોખ’ કહે છે તે. પ્રાપ્તિપુરીના ચમત્કાર રાજ્યએ તે સ્થાનની આસપાસ વસતા ઋષિઓને ચમત્કારપુર નામે નગર રચારીને અર્પણ કર્યું અને જે ઋષિઓ તે નગરમાં આવીને વસ્યા તે નગરના રહેનારા—નાગર કહેવાયા. આ ઠેકાણે વસગોત્રનો ચિત્રશર્મા નામે એક નાગર પાતાળમાંથી સુવર્ણપિંડીમય શિવલિંગને ચમત્કારપુર આગળ લાવ્યો અને તે હાટકેશ્વર નામે સ્થપાયા.” આ ચમત્કારપુર તેજ વડનગર. આ પ્રમાણે નાગરખંડની કથા વડનગરના રહેવાશી બ્રાહ્મણો તે વડનગરના નાગરો એમ કહે છે.

પ્રાચીન ઐતિહાસિક લેખોમાં જોઈએ છીએ તો વલ્લભી સમયના લેખોમાં આનન્દપુર વિનિર્ગત અને આનન્દપુર વાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણોને દાનો આપેલાં નોંધાયાં છે. ખાસ કરીને જુઓ ગુપ્ત સં. ૨૭૦ (ઇ. સ. ૫૮૯), ગુપ્ત સં. ૪૪૭ (ઇ. સ. ૭૬૬), ગુપ્ત સં. ૩૩૦ (ઇ. સ. ૬૪૮), ગુપ્ત સં. ૩૩૭ (ઇ. સ. ૬૫૬) નાં અક્ષીના તામ્રપત્રો આ આનન્દપુરના બ્રાહ્મણો તે નાગર બ્રાહ્મણો જ હોવા જોઈએ. પણ આટલા જૂના કાળમાં લેખો નાગરો કહેવાતા કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. વળી આનન્દપુરનું વડ-

નગર નામ પણ બહુ જૂના લેખોમાં મળતું નથી. કોડીનાર આગળથી મળેલી ઇ. સ. ૧૩ માં શતકની નાનાક પ્રશસ્તિમાં નગરતીર્થનો તથા ત્યાં હાટકેશ્વર દેવની સ્થાપના હોવાનો તથા પવિત્ર બ્રાહ્મણો વસતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ રીતે વડનગર જૂના વખતમાં આનન્દપુર કહેવાતું અને એનું નગર નામ જૂનું નથી. આજ રીતે ત્યાંના બ્રાહ્મણોનું પણ નાગર નામ જૂનું નથી. કુમારપાળની વડનગર પ્રશસ્તિમાં વડનગરનું નામ આનન્દપુર લખ્યું છે પણ ત્યાંના બ્રાહ્મણોને નગર [નાગર] તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ જૂની હકીકતો ઉપરથી નાગરખંડની તથા વર્તમાન નાગરોની માન્યતા કે નગર [વડનગર]ના બ્રાહ્મણો તે નાગર-એમાં શંકા પડે છે. વળી ગુર્જરાણીઆઓમાં નાગર વાણીઆ છે, બુલંદ શહેરના ગુર્જરામાં ૫૦ હજાર નાગરો છે, જાટોમાં નગરે જાત છે, એ બધું જોઈને તથા આનન્દપુરમાંથી નીકળેલા બ્રાહ્મણો અર્થાત્ નાગરો હાલના મેવાડના રાણાઓના પૂર્વજો હતા [જુઓ ગુહીલોત વિષે સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિકમાં છપાયેલ દે. રા. ભાંડારકરનો લેખ.] એવા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ઉપરથી નાગરો મૂળ આ દેશના વતની બ્રાહ્મણો નહિ પણ કોઈ પરદેશી જાત છે; જે ઇ. સ. પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં આ દેશમાં આવી વૈદિક ધર્મ સ્વીકારી બ્રાહ્મણ, વાણીઆ વગેરે રૂપે વહેંચાઈ આ દેશમાં સ્થિર થઈ હશે, અને મૂળ આનન્દપુર કે આનંતપુર શહેર ત્યાં વસતા આ પરદેશી બ્રાહ્મણોના-નાગરોના નામ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૩ માં શતકથી વડનગર કહેવાવા લાગ્યું એમ ભાંડારકર વગેરે ઐતિહાસિકોનું માનવું છે. આ ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આનન્દપુરમાં આજથી ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાં આજે નાગરોમાંજ જે જોત [શકરાક્ષિ જોત] મળે છે તે જોતના તથા પવિત્ર વેદાભ્યાસી બ્રાહ્મણો વસતા હતા.

અને ૬૦૦ વર્ષથી તો એ શહેર વડનગર તથા ત્યાંના બ્રાહ્મણો નાગરો કહેવાય છે. કાળક્રમે જેમ વડનગરમાં બીજા બ્રાહ્મણો બહારથી વસવા આવ્યા હશે તેમ વડનગરના નાગરો પણ વડનગર બહાર જઈને બીજે નામે ઓળખાવા લાગ્યા હશે. આ રીતે છ નાગરો થવાનો સંભવ છે.

‘ગુજરાતના બ્રાહ્મણો’માં મણિલાલ નભુલાઈએ લખ્યું છે કે વીશલદેવ વિક્રમ સંવતના ૧૩ માં સૈકામાં અણહિલપુર પાટણનો રાજા હતો. તેને નાગદેવ અને વાગ્લટ એવા બે નાગરમંત્રી હતા. તેમણે રાજસૂય યજ્ઞ આરંભ્યો અને ચમત્કારપુર અને ગર્તાતીર્થથી નાગરોને બોલાવ્યા. આ નાગરોને દક્ષિણમાં વીશલદેવે ગામે આપ્યાં. કેટલાકને પોતાના નામથી વસાવેલું વીશલનગર આપ્યું, કેટલાકને ચિત્રકૂટપટ્ટી આપ્યું, કેટલાકને કૃષ્ણનગર આપ્યું, કેટલાકને પૃષ્ઠિનગર આપ્યું, કેટલાકને રેવા તટે છ પાદર (પદ્પદ્ર) આપ્યું. અને આ ઉપરથીજ વીશલનગરા, ચિત્રોદ્ધ, કૃષ્ણોદ્ધ, પૃષ્ઠોદ્ધ, પદ્પદ્રા (સાઠોદ્ધ) કહેવાયા; ચમત્કારપુરને વૃદ્ધનગર નામથી ઓળખતા એટલે ત્યાંના નાગરો વડનગરા કહેવાયા.”

નાગરોના છ ભેદ થવાના આ ખુલાસામાં એક બે શંકાઓ છે. વીશલનગર અને છપાદર ગામે તો છે અને એ ગામે ઉપરથી વીશલનગરા તથા સાઠોદ્ધ નામ પડ્યા હોવાનો સંભવ છે. પણ પૃષ્ણપટ્ટી કે કૃષ્ણનગર નામનાં ગામે ગુજરાતમાં અત્યારે છે કે એ કાળે હતાં? પૃષ્ણપટ્ટી કે કૃષ્ણનગર જેવાં નામો ખરાં ઠરે કે ખોટાં, પણ એટલું તો ખરું છે કે જ્ઞાતિ-ઓત્તી આવી પેટા જ્ઞાતિઓ ધણીવાર ગામે ઉપરથી થઈ છે. સરસ્વતમાં એકજ સ્થળેથી જુદા જુદા ગામમાં ગયેલા બ્રાહ્મણો પરસ્પર સંબંધ

રાખતા હશે પણ ધીમે ધીમે જુદા જુદા ગામનો આચાર જુદો જુદો થઈ જતાં અને આચારની ભિન્નતા અસહ્ય લાગવા માંડતાં જુદી જુદી જાતિઓ થઈ જતી હશે.

પ્રશ્નોરા નાગર એ નામ ઉપલું અનુમાન યથાર્થ હોય તો ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં પડ્યું છે એમ સાબીત થાય. પ્રશ્નોરાઓમાં એ નામની પરંપરા એટલી જૂની પણ મળતી નથી તેમ ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં જોવા વડનગરા નાગરોનો ઉલ્લેખ છે તેવો પ્રશ્નોરાનો ઉલ્લેખ ક્યાંય દેખાતો નથી. હવે પ્રશ્નોરાઓ પોતે પોતાને અહિચ્છત્ર કહે છે એ વિષે થોડો વિચાર કરીએ. અહિચ્છત્ર દેશ અને અહિચ્છત્ર નગરનું નામ છેક મહાભારતમાં છે. મહાભારતમાં એનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

પાંડવો અને કૌરવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય જ્યારે બાળક હતા ત્યારે તેઓ પાંચાળના રાજા દ્રુપદ સાથે પોતાના પિતા ભરદ્વાજ પાસે ભણતા હતા. આ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં દ્રુપદને દ્રોણ સાથે નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ થઈ અને બાલ્યસુલભ ઉદારતાથી દ્રુપદે દ્રોણને કહ્યું કે હું રાજા થઈશ ત્યારે તને મારા રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપીશ. કાળાંતરે દ્રુપદ વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરી કરી પોતાના રાજ્યમાં ગયા અને પાંચાલના રાજા થયા.

બીજી તરફ દ્રોણ ગૃહસ્થ થયા પણ અપરિગ્રહ ધર્મથી રહેનાર દ્રોણની આર્થિક સ્થિતિ એવી દુર્બળ હતી કે એમનાં બાળકોને બહુ કષ્ટથી જીવન નિર્વાહ કરવો પડતો. પોતાનાં પરિજનનાં આ દુઃખથી પ્રેરાઈને દ્રોણ દ્રુપદ રાજા પાસે ગયા અને બાલ્યકાળની મિત્રતા યાદ આપી પણ દ્રુપદે રાજ્ય મદથી આંધળા બની જવાખ આપ્યો કે “દરિદ્રની ધનવાન સાથે મિત્રતા સંભવતી નથી; હું તને ઓળખતો નથી.” આ મદાંધતાને દૂર કરવાનો

પોતાની વિદ્વાના યોગ્ય ગર્વવાળા તથા સમર્થ દ્રોણે નિશ્ચય કર્યો, તે વખતેજ તેઓ હસ્તિનાપુર તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં જઈ પાંડવો અને કૌરવોને ધનુર્વિદ્વાનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને છેવટ ગુરુદક્ષિણામાં દુપદને હરાવી બાંધી પોતાની પાસે લાવવાનું માગ્યું.

દ્રોણના પ્રિયશિષ્ય અર્જુને આ ગુરુ દક્ષિણા આપવાની હામલીટી, અને છેવટ દુપદને હરાવી બાંધી દ્રોણ આગળ આણ્યા. દ્રોણે પોતાના મિત્રને આ દશામાં જોઈ ભેટી બ્રાહ્મણ યોગ્ય ઉદારતાથી તેના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ પોતે રાખી બાકીનો અર્ધો દુપદને આપ્યો. આ પ્રસંગે દ્રોણે દુપદને જે શબ્દો કહ્યા તથા મહાભારતકારે દ્રોણ અને દુપદનાં રાજ્યની જે સીમા બતાવી છે તે અહિંચ્છત્ર દેશની સ્થિતિ સૂચક હોવાથી એ શ્લોકો નીચે આપ્યા છે:—

રાજાસિ દક્ષિણે કૂલે ભાગિરથ્યાહમુત્તરે ।

સન્નાયં માં વિજાનીહિ પાંચાલ યદિ મન્યસે ॥

મ. આ. અ. ૧૪૦ શ્લો. ૬૯.

દ્રોણ દુપદને કહે છે:—“ તું ભાગીરથીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર રાજા છો અને હું ઉત્તર કાંઠા ઉપર; હે પાંચાલ (દુપદ) હવે તારી મરજી હોય તો મને મિત્ર તરીકે માનજે.”

આ શ્લોકમાં પહેલાં દરિદ્ર અને ધનવાન વચ્ચે મિત્રતા ન સંભવે એમ જે દુપદે કહેલું તેનો જવાબ છે. આગળ ચાલતાં એજ અધ્યાયમાં મહાભારતકાર દુપદના તથા દ્રોણના રાજ્યની સીમા બતાવતાં લખે છે કે:—

માકન્દીમથગંગાયા સ્તીરેજનપદાયુતાં ।
 સોઽધ્યાવસદ્દીનમનાઃ કામ્પિલ્યં ચ પુરોત્તમમ્ ॥
 દક્ષિણાંશ્વાપિ પાંચાલાન્યાવત્ત્વર્મણ્વતી નદી.
 અહિચ્છત્રં ચ વિષયં દ્રોણઃ સમભિપદ્યત ।
 એવં રાજન્નહિચ્છત્રા પુરી જનપદાયુતા ॥
 યુધિ નિર્જિત્ય પાર્થેણ દ્રોણાય પ્રતિપાદિતાં ।

મ. આ. અ. ૧૪૦ શ્લો. ૭૨ થી ૭૬.

આ શ્લોકોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે ગંગાના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચર્મ-
 પ્વતી નદી સુધી દક્ષિણ પાંચાલદેશ અને તેનું મુખ્ય શહેર કાંપિલ્ય
 દુપદને રહ્યાં અને અહિચ્છત્ર દેશ (વિષય) તથા તેની રાજધાની અહિ-
 ચ્છત્રાપુરી દ્રોણને મળ્યાં. દુકામાં પહેલાં પાંચાલ એક દેશ હતો એના
 બે વિભાગ થયા જેમાંથી મહાભારતના યુદ્ધ વખતે દક્ષિણ પાંચાલના રાજા
 દુપદ હતા અને ઉત્તર પાંચાલ અથવા અહિચ્છત્રના દ્રોણ હતા. આ
 અહિચ્છત્રનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ મળે છે એ ઉપરથી
 ઈ. સ. પૂર્વેનાં ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષોમાં અહિચ્છત્ર એક આખા દેશ હતો
 અને તેની રાજધાની અહિચ્છત્રા નગરી પણ તેટલીજ પ્રખ્યાત હતી એમ
 જણાય છે. ઈ. સ. પછીનાં ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષો સુધી પણ અહિચ્છત્ર એક
 આખા દેશ હતો અને ત્યાંના વતનીઓ પવિત્ર રહેણી કરણીવાળા સુખી
 લોકો હતા એમ તત્કાલિન સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે. દાખલા તરીકે
 કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અહિચ્છત્ર દેશના વતનીઓનાં નીચેના શબ્દોમાં
 વખાણ કરે છે:—

વેશ્યામિરેવ ન સંસૃજ્યન્તે આહિચ્છત્રિકાઃ
સંસૃષ્ઠા અપિ મુલ્લકર્મ તાસાં પરિહરન્તિ ।

કા. સૂ. અ. ૨ અ. ૭.

અર્થ—અહિચ્છત્રના વતનીઓ વેશ્યાઓ સાથેજ સંસર્ગ નથી
રાખતા. ....

આગળ ચાલતાં પ્રાચ્ય દેશના તથા પાટલી પુત્ર નગરના વતની સાથે
અહિચ્છત્રના વતનીઓને પણ વાત્સ્યાયન શિષ્ટ ગણે છે.

વાત્સ્યાયનનો સમય નિશ્ચિત નથી પણ તેઓ ઈ. સ. ખ્રીસ્ત ત્રીજી
શતકથી અર્વાચીન નથી.

વાત્સ્યાયને અહિચ્છત્રની વસ્તીની જે શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી છે તેને
મળતા શબ્દોમાં સાતમા શતકમાં લગભગ આખા ભારતવર્ષમાં મુસાફરી
કરનાર ચીનાઈ પ્રવાસી યુવાન ચંગે પણ પ્રશંસા કરી છે.

યુવાન ચંગે અહિચ્છત્રનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે. “અહિ-
ચ્છત્રનું રાજ્ય ૩૦૦ લી (લગભગ એક હજાર ચોરસ માઈલ) માં છે. અહિ-
ચ્છત્ર મોટું શહેર છે. ત્યાં બૌદ્ધોના દશ સંધારામ છે, જેમાં એક હજાર
ભિક્ષુઓ રહે છે. અહીં બ્રાહ્મણોનાં ૬ મંદિરો છે જેમાં ૩૦૦ પૂજારીઓ
રહે છે. અહીંના વતનીઓ સત્યપ્રિય અને સારા સ્વભાવના છે. આ
શહેરની બહાર એક તળાવ છે, જેનું નામ નાગસર છે.” યુવાન ચંગના
વર્ણન ઉપરથી અહિચ્છત્રપુરમાં પાશુપતમતનો પુષ્કળ પ્રચાર હોય એમ
જણાય છે.

આ વખતમાં અહિંચ્છત્ર શહેર એક તીર્થ સ્થાન મનાતું; બુઝો નીચેનો શ્લોક:—

૧કેશવમાનર્તપુરં પાટલીપુત્રં પુરીમહિચ્છત્રાં ।

દિતિમદિતિં ચ સ્મરતાં ક્ષૌરવિધૌ ભવતિ કલ્યાણમ્ ॥

૧૬૬ગામ્યં જ્યોતિસ્તત્ત્વ.

ભારતકાળમાં ઉત્તર પાંચાલની રાજધાની અહિંચ્છત્ર હતું અને દક્ષિણ પાંચાલની રાજધાની કામ્પિલ્ય હતું. પાંચાલની રાજધાની તરીકે કામ્પિલ્યનો ઉલ્લેખ વૈદાના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ ચરકમાં પણ છે:—

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराध्युषितायां काम्पिल्य
राजधान्यां.....।

પણ પાછળથી સાહિત્યમાં પાંચાલની રાજધાની તરીકે જેટલું અહિંચ્છત્રનું નામ સંભળાય છે તેટલું કામ્પિલ્યનું નથી સંભળાતું. કદાચ મહાભારતના સમયમાં પાંચાલના જે ભાગ થયેલા તે પાછા સંધાર્ષ ગયા હોય અને એ આખા પાંચાલની અહિંચ્છત્ર એકજ રાજધાની રહી હોય. આ પ્રમાણે હજાર બારસો કે તેથી વધારે વર્ષ આખાની ભોગવ્યા પછી અહિંચ્છત્રની પડતી થઈ. ઇ. સ. ના સાતમા શતકમાં કનોજ પાંચાલની રાજધાની થયું; અને અહિંચ્છત્ર ધીમે ધીમે ખડેર થઈ ગયું.

૧ અર્થ—કેશવને, વડનગરને, પાટલીપુત્રને અહિંચ્છત્ર શહેરને તથા દિતિને તેમજ અદિતિને ક્ષૌરવિધિ વખતે યાદ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે.

આ અહિચ્છત્ર શહેર ક્યાં હતું એ વિષે શોધખેતણ કરીને વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે કે હાલના મેહિલ ખંડના બરેલી જીલ્લામાં જે રામનગર છે ત્યાંજ પ્રાચીન અહિચ્છત્ર શહેર હતું.

ઇ. સ. ના સાતમા શતકથી પાંચાલની વસ્તી ધીમે ધીમે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ફેલાવા માંડી. ચોહાણોના ખીજ રાજા વાસુદેવે અહિચ્છત્રપુરથી શાકંભર આવી રાજ્ય જમાવ્યું, એમ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં લખ્યું છે. આ રાજા સાથે એના ભાયાતો તથા ખીજાં પ્રજાજનો પણ આવ્યા હશે. આ બનાવ વિ. સં. ૭૪૩ ની આસપાસ બન્યો હતો એમ હિંદી વિદ્વાનોનો મત છે.

ઉપર કહેલી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે ઉત્તર પાંચાલ કે અહિચ્છત્ર દેશના તથા ખાસ કરીને અહિચ્છત્રપુરના બધા વતનીઓ પોતાને અહિચ્છત્ર કહી શકે. વાત્સ્યાયને એ રીતેજ એ શબ્દ વાપર્યો છે. આ રીતેજ અહિચ્છત્ર સ્ત્રીઓ મઘપાન કરે છે એમ જે ગાહાસત્-સઘમાં કહ્યું છે તે પણ અહિચ્છત્ર દેશ કે શહેરની સ્ત્રીઓ પછી ચારમાંથી કોઈ પણ વર્ણની હોય તેને લાગુ પડે છે. અર્થાત્ આટલા જૂના કાળમાં તો અહિચ્છત્ર શબ્દ કોઈ જ્ઞાતિના અર્થમાં વપરાતો નહિં. હવે એમ બન્યું હોય કે પાંચાલ અને અહિચ્છત્રથી શાકંભર તથા પશ્ચિમના ખીજ પ્રદેશો તરફ આવેલી વસ્તીમાંથી બ્રાહ્મણોએ પરંપરા જનજવી રાખવાની પોતાની રીતિ પ્રમાણે તે પછી ઘણા કાળ સુધી પણ પોતાને અહિચ્છત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા હોય. આ અનુમાનને નીચેનો દાખલો ટેકા આપે છે.

ધારાનગરના પ્રખ્યાત રાજા ભોજના કાકા વાકપતિરાજ મુંજના વિ. સં. ૧૦૩૧ ના એક તામ્રપત્રમાં શ્રી ધનિક પંડિતના પુત્ર વસંતા-

ચાર્યને દાન આપ્યાનો લેખ છે. આ લેખમાં વસન્તાચાર્યને ‘અહિ-
ચ્છત્ર વિનિર્ગત’ કહ્યા છે. આ વસન્તાચાર્યના પિતા ધનિક તે
વિષ્ણુના પુત્ર તથા દશ રૂપની દશરૂપાવલોક ટીકા લખનાર ધનંજયના
ભાઈ હોવા જોઈએ. આ ધનિક મુંજના દરબારમાં પંડિત હતા. આ
લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૦ માં શતકમાં અહિચ્છત્રના
પ્રાહ્લણે માળવામાં વસતા હતા. આ પછી ૬૦૦ વર્ષ સુધી અહિચ્છત્ર
પ્રાહ્લણેનું શું થયું તે સમગ્નતું નથી. વિ. સં. ૧૬૪૫ માં મંત્રમહોદધિ
લખનાર મહીધર ભટ્ટ તથા એના પુત્ર પોતાને અહિચ્છત્ર કહે છે. મહીધર
ભટ્ટ અને વસન્તાચાર્ય બન્નેએ અહિચ્છત્ર શબ્દ એકજ અર્થમાં વાપર્યો હોય
તો વસન્તાચાર્ય પ્રશ્નોરા હતા એમ ઠરે. પણ એમ માનવાનું કાંઈ કારણ
નથી. મહીધર ભટ્ટના પિતામહ જેનું એમણે નામ લખ્યું છે તે વિ. સં. ૬૫૫૦
ની આસપાસ જન્મ્યા હશે (કારણ કે વિ. સં. ૧૬૪૫ માં મહીધર ભટ્ટના
પુત્ર ગ્રન્થ લખ્યો છે એટલે તેઓ વિ. સં. ૧૬૦૦ થી મોડા નહિ જન્મ્યા હોય.)
આ રીતે ગણતાં મહીધર ભટ્ટના પિતામહ અને વસન્તાચાર્ય વચ્ચે ૫૦૦
વર્ષનો ગાળો રહે છે અને જ્યાં સુધી સાહિત્ય કે જૂના લેખોમાંથી એ
ગાળાને સાંધનાર ઐતિહાસિક સાંકળ ન મળે ત્યાં સુધી કાંઈ ચોક્કસ કહી
શકાય નહિં.

ઉપર પ્રમાણે મને મળેલાં પ્રમાણો ઉપરથી તો એવું લાગે છે કે
સાતમા-આઠમા શતકમાં અહિચ્છત્ર ભાંગ્યું ત્યારે ત્યાંની વસ્તી શાકંબર,
માળવા વગેરે તરફ ફેલાઈ તેમાંથી પ્રાહ્લણ વસ્તીએ પોતાનું અહિચ્છત્ર
નામ ધણી વખત સુધી જળવી રાખ્યું. કાળક્રમે બીજા પ્રાહ્લણો ભૂલી
ગયા. માત્ર એક ન્હાની પણ સરકારી જાતિએ એ નામ છેવટ સુધી
જળવી રાખ્યું. હવે પ્રશ્નોરાઓ નાગર કેમ કહેવાયા એ માટે એક તક

એવો સહો છે કે કદાચ પાટલીપુત્ર અને આનર્તપુર જેમ નગર કહેવાતાં તેમજ એ સાથે ઉપર ટાંકેલા વૃદ્ધ ગાર્ગ્યના શ્લોકમાં ઉલ્લિખિત અહિચ્છત્ર પણ નગર કહેવાતું હશે અને જેમ જૂના કાળમાં પાટલીપુત્રના વતનીઓ નાગર કહેવાતા (જુઓ કામસૂત્ર) અને વચલા કાળમાં આનર્તપુરના વતનીઓ નાગર કહેવાવા લાગ્યા તેમજ અહિચ્છત્રના વતનીઓ પોતાને નાગર કહેવરાવતા હશે. આ રીતે જેતાં પ્રશ્નોરાજાતિ મૂળ અહિચ્છત્રથી આ તરફ આવેલ પ્રાક્ષણોનો એક ન્હાનો જથ્થો છે. કદાચ દશોરા પણ અહિચ્છત્રથી આવેલા પ્રાક્ષણો હશે તેઓની માળવામાં વસ્તી વધારે છે અને માળવાના વસન્તાચાર્ય પોતાને અહિચ્છત્ર વિનિર્ગત કહે છે એ ઉપરથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે અને પ્રશ્નોરા અહિચ્છત્ર અને પોતે પણ અહિચ્છત્ર એટલા ઉપરથી જ કદાચ દશોરા અમે પ્રશ્નોરા છીએ એમ કહેતા હશે. પણ પ્રશ્નોરા નામ કેમ પડ્યું અને ક્યારે પડ્યું ? ઉપર કહેલી વિશલદેવ રાજની વાત યથાર્થ હોય તો પ્રશ્નપટ્ટી જેવું ગામ ગુજરાતમાં ક્યાંક હોવું જોઈએ. પણ વધારે શોધખોળ કર્યા પહેલાં જ્ઞાતિના મૂળ ઉપર આથી વધારે અજવાળું પડે એમ લાગતું નથી.

પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં હાલમાં દશ ગોત્રો છે તેમાંથી વત્સગોત્ર (વચ્છસ)માં સહગત મૂળશંકરભાઈનો જન્મ થયો હતો.

વચ્છસ ગોત્ર—પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં વચ્છસ ગોત્ર ત્રણે વિભાગમાં—ગુજરાતમાં, હાલારમાં અને રજપૂતાનામાં છે. પ્રાક્ષણોમાં વત્સગોત્ર ઘણું જૂનું છે. કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન વત્સગોત્રના હતા એમ નામથી જ જણાય છે. કાદંબરીકાર કવિ બાણ પોતાને વત્સગોત્રના કહે છે.

પ્રસ્નોરામાં વત્સગોત્ર સૈથી મોટું છે. વિ. સ. ૧૯૭૨ માં ગુજરાતમાં વત્સગોત્રની ૫૭૦ ની વસ્તી હતી. હાલારમાં ૫૮ ની હતી (૫૩ ની આજે છે.) અને રાજપૂતાનામાં ૪૨ ની હતી. અર્થાત્ કુલ ૨૪૫૯ મનુષ્યની વસ્તીની જ્ઞાતિમાં ૬૭૦ અર્થાત્ ચોથા ભાગથી વધારે વસ્તી વત્સગોત્રની છે.

ગુજરાત વિભાગના વત્સગોત્રના પંજાઓનો આંખો છપાયો છે. તેમાં ૧૩ પેઢીઓ મળે છે. પણ તે ઉપરાંત ભોળાદના પાઠકા તથા મહેતા અને વારણવા ભટ્ટા વત્સગોત્રી છે. વત્સગોત્રી પંજાઓનો જે આંખો છપાયો છે તેમાં પંજા શ્રીવૈકુંઠથી વેલો ચાલ્યો છે અને એ ગોત્રની મોટી વસ્તી ખરવાળામાં હતી અને છે. વત્સગોત્રીઓ ખરવાળે કે ભોળાદ ક્યાંથી આવ્યા કે ક્યારે આવ્યા એ જાણવામાં નથી. પંજા પાઠક, મહેતા કે ભટ્ટ અવટક સ્થળ સૂચક નથી.

રાજપૂતાના વિષે કાંઈ વધારે જાણવામાં નથી; એનો આંખો પણ પ્રગટ નથી.

હાલારમાં વત્સગોત્રની સંખ્યા ૧૯૭૨ માં ૫૮ ની હતી એ ઉપર કહ્યું છે; હાલમાં ૫૩ ની છે. હાલારના વત્સગોત્રીઓની ઓડક ગોલાધર છે. આ ઓડક પડવાનું કારણ વત્સગોત્રીઓ જૂના વખતમાં જૂનાગઢ પાસે ગોલાધર નામના ગામડામાં રહેતા એ છે. આ ગોત્રનો એક આંખો મળે છે જેમાં દશ પેઢીઓ છે; આ આંખામાં હાલારનાં વત્સગોત્રી ત્રણ કુટુંબનો સમાવેશ થતો નથી. વત્સગોત્રી પ્રસ્નોરાઓ હાલારમાં કે ગોલાધર નામના ગામમાં ક્યારે આવ્યા અને ક્યાંથી આવ્યા એ કાંઈ જાણવામાં નથી. પણ ૪૦૦ વર્ષથી તેઓ કાઠીઆવાડ ગુજરા-

તમાં વસે છે એમ માનવાનું કારણ છે. મંત્ર મહોદધિ નામના જ્યોતિષ ગ્રન્થના કર્તા, કાશીમાં વસતા પંડિત મહીધર વત્સગોત્રી અહિચ્છત્ર આત્મણ હતા એમ એ પોતે કહે છે; આ કુટુંબ સાક્ષર હતું. મહીધરના પુત્ર કલ્યાણે બાલતંત્ર નામનો વૈદાનો ગ્રન્થ લખ્યો છે અને મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ ભટ્ટાચાર્ય કવિ વેણીદત્તે રસતરંગિણીની રસિક રંજની નામની ટીકા લખી છે તથા અલંકાર ચંદ્રોદય નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. આ ત્રણે વિદ્વાનો પોતાને વત્સગોત્રી અહિચ્છત્ર કહે છે. અને મહીધર ભટ્ટે તો પોતે સ્વદેશ છોડી કાશી આવેલા એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે:—

અહિચ્છત્રો દ્વિજચ્છત્રો વત્સગોત્રસમુદ્ભવઃ ।

આસીદ્રત્નાકરો નામ વિદ્વાન્ધ્યાતો ધરાતલે ॥

તત્તનુજો રામભક્તઃ ... .. ।

મહીધરસ્તદુત્પન્નઃ સંસારાસારતાં વિદન્ ॥

નિજદેશં પરિત્યજ્ય ગતો વારાણસીપુરીમ્ ॥

મહીધરનો આ નિજ દેશ તે કીયો એ કાંઈ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી પણ કાડીઆવાડમાં જૂનાગઢ પાસે કે ગુજરાતમાં બરવાળા કે ભોળાદ હોવું જોઈએ એમ સંભવ છે. આ મહીધર ભટ્ટના કુટુંબના દૈહિક તરીકે પોતાને ઓળખાવતું માંડવ્યગોત્રનું એક પ્રશ્નોર કુટુંબ હજી કાશીમાં વસે છે.

અહિચ્છત્ર વત્સગોત્ર વિષે સમગ્ર વિચાર કરતાં ગુજરાતમાંથી કાંઈ કુટુંબ ગોલાધર નામના ગામડામાં આવી વસ્યું હશે એ અનુમાન સંભ-

વિત લાગે છે અને સાંથી કાલક્રમે જુનાગઢ શહેરમાં આવ્યું હશે. જુનાગઢ
 ક્યારે આવ્યા તે જાણવામાં નથી પણ લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ધનેશ્વર
 હરજી નામના ગોલાધર પ્રશ્નોરા પુરાણ અને જ્યોતિષના ધંધાવડે
 નિર્વાહ કરતા જુનાગઢમાં રહેતા હતા એટલું ચોક્કસ છે. તેને બે પુત્રો
 થયા. વિશ્વેશ્વર અને સદાશિવ. તેમાંથી વિશ્વેશ્વર જ્યોતિષનો ધંધો
 લઈને જુનાગઢમાં રહ્યા અને એમના કુટુંબમાં જો કે હાલમાં રા. રા. વૃંદા-
 વનભાઈ વૈદ્યું કરે છે છતાં જ્યોતિષવિદ્યા અને રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ
 રહ્યાં છે. એમના નાના ભાઈ સદાગત હજિત કાશીનાથ જોશી તો એક
 સારા જોશી તરીકે કાઠીઆવાડમાં પ્રખ્યાત હતા. બીજા પુત્ર સદાશિવ
 પુરાણનો ધંધો લઈને જામનગર આવ્યા, અને એ વખતે રાજ્ય
 જેવી જ સત્તાવાળી ગણાતી હવેલીનો આશ્રય શોધ્યો. એ વખતે
 જામનગરમાં ભારદ્વાજગોત્રી હાદાવેદા (જંકુ ભટ્ટજીના) કુટુંબનું જોર જામતું
 જતું હતું; એટલે એમણે પણ કાંઈક આશ્રય આપ્યો હશે.

આ સદાશિવ ભટ્ટના બે પુત્રો નારણજી અને વિદ્યાનંદ એ બંનેની
 જુદી જુદી શાખાઓ હજી જામનગરમાં વસે છે. વિદ્યાનંદના વંશમાં
 સારા વિદ્વાન વૈજ્ઞેયો થયા છે, જેમાં રતન ભટ્ટની ભક્તિ અને વિદ્વત્તાની
 ધણી વાતો સાંભળી છે. પ્રેમજી ભટ્ટે પણ પુષ્ટિ માર્ગમાં સારી પ્રતિષ્ઠા
 મેળવી હતી. વિદ્યાનંદના ભાઈ નારણજી ભટ્ટને પણ હવેલીનોજ આશ્રય
 હતો.

નારણજી ભટ્ટને બે પુત્રો હતા. મોટા ત્રીકમજી અને ન્હાના હરિ-
 શંકર. ત્રીકમજી ભટ્ટ સારા વિદ્વાન હતા અને હવેલીના મહારાજ બાણુ-
 રાયજીને ભણાવતા હતા; એમને બે પુત્રો હતા. હરિ ભટ્ટ તથા રામકૃષ્ણ

ભટ્ટ. હરિ ભટ્ટ જામનગરની હવેલીના એ વખતના મહારાજનો કારભાર કરતા તથા કથા પણ વાંચતા. અને રામકૃષ્ણ ભટ્ટ વજનાથજી મહારાજ પાસે કથા વાંચતા; તેમને કાંઈ સંતાન ન હતું. હરિ ભટ્ટના એ પુત્રો એક હીરજી ભટ્ટ અને ખીજા મહીધર ભટ્ટ. હીરજી ભટ્ટનો અભ્યાસ સામાન્ય હતો અને તેમને સંતાનમાં એ પુત્રીઓ હતી. મહીધર ભટ્ટ સારા શાસ્ત્રી હતા અને જામનગરમાં તથા રાજકોટમાં સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા. એમને એક પુત્ર હતો અને એક પુત્રી. પુત્રી પોપટ-વિકુલજીને આપેલી અને પુત્ર-સદત જીવનરામ શાસ્ત્રી રાજકોટમાં પાઠશાળા, ટ્રેધનીંગ કોલેજ, કીંગ કોલેજ વગેરેના સંસ્કૃત અધ્યાપક તરીકે પ્રખ્યાત હતા. એ વખતના કાઠીઆવાડના સંસ્કૃત પંડિતોમાં જીવનરામ શાસ્ત્રી એક અગ્રગણ્ય હતા. એમને ત્રણ પુત્રીઓજ થઈ; જેમાંથી એ હાલ હયાત છે. આ રીતે ત્રીકમજી ભટ્ટ નો વેલો સો સવાસો વર્ષ ચાલીને અંધ થઈ ગયો.

ત્રીકમજી ભટ્ટના નાનાભાઈ હરિશંકર મોટાભાઈ જેવા વિદ્વાન નહોતા પણ સાધારણ ભણેલા હતા. તેમને એ પુત્રો હતા. લીલાધર અને વિષ્ણુરામ. તેમાંથી વિષ્ણુરામને ઉમીઆશંકર અને કાળિદાસ એ પુત્રો થયા અને એક પુત્રી થઈ. પુત્રી હરિ વ્યાસને આપેલી; જેના રા. રા. પોપટ હરિ વ્યાસ વગેરે પાંચ પુત્રો હાલ હયાત છે. ઉમીઆશંકરભાઈ તથા કાળિદાસભાઈના પુત્રો તથા પૌત્રોનાં નામો આંખમાં છે.

લીલાધર ભટ્ટ જામનગરમાંજ વિકુલભટ્ટજીનાં જેન જીજીઆને પરણ્યા હતા. જીજીઆનો સ્વભાવ ઉદાર, શાંત અને માયાળુ હતો. તેઓ ઘાટે કીંગણાં હતાં. લીલાધર ભટ્ટને પાંચ પુત્રો અને એક પુત્રી થઈ. આ પુત્રીને

કુંડલામાં સાંખ્યાયન ગોત્રી મયારામ ભટ્ટના પુત્ર પ્રભાશંકર (ગાંડાભટ્ટ) ભટ્ટને આપી હતી. જેને પ્રજ્ઞમાં ચાર પુત્રો—ઉમીઆશંકર, હાથીભાઈ, વલ્લભદાસ અને પ્રભુલાલ તથા એક પુત્રી જ્યાકુંવર થયાં; આમાંથી હાલમાં એક હાથીભાઈ હયાત છે.

લીલાધર ભટ્ટ કથાવાર્તાથી નિર્વાહ કરતા. હવેલીનો જે આશ્રય મૂળ એમના પ્રપિતામહ સદાશિવ ભટ્ટને મળેલો તે ત્રણ કુટુંબમાં વહેંચાઈ જવાથી એની પેદાશ ઘટી ગઈ હતી. બીજો ગરાસ પહેલેથી ઝાઝો નહોતો. કોળીથડ વગેરે બે ત્રણ ન્હાના ગામડામાં કથાનો હક્ક હતો. પણ એ ગામડાંયે ગરીબ એટલે એ માર્ગે પણ પેદાશ ઓછી. એમના નાના ભાઈ વિખ્જુરામ ભટ્ટ પણ કાંઈ એવા સમર્થ નહિ. આ સ્થિતિમાં બહોળી પ્રજ્ઞવાળા લીલાધર ભટ્ટને કુટુંબનો નિર્વાહ કરવામાં ઘણીજ મુશ્કેલી પડતી. અતિશય ન્હાના ઘરમાં, અતિશય સાદાઈથી, ઘણોજ સંકોચ વેડીને લીલાધર ભટ્ટ ઘર ચલાવતા. છતાં ટેક એવો કે પોતે કોઈ દિવસ કરજ ન કયું કે જીજ્ઞાસાએ પોતાનાં પીયરીયાં સુખી હોવા છતાં એની પાસે કોઈ દિવસ મદદ માગી નહોતી.

લીલાધર ભટ્ટ એ વખતના જામનગરના પ્રખ્યાત કેશવજી શાસ્ત્રી જેવા સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન નહોતા, રતનભટ્ટ જેવા વૈષ્ણવ ધર્મના નિષ્ણાત પંડિત નહોતા કે વિકુલ ભટ્ટ જેવા અથવા પ્રેમશંકર ગોકુળજી જેવા લોકરંજક ઉત્તમ પૌરાણિક નહોતા છતાં પણ ભાગવત સાઈ વાંચતા. એમની પુરાણી તરીકે ખ્યાતિ પણ ઠીક હતી. એમણે રાજકોટમાં નાનીબા પાસે સમાહ કરી ત્યારે સમાહની પૂર્ણાહુતિને દિવસે હાથીની અંબાડી ઉપર બેસી ગાજતેવાજતે રાજકોટમાં ફર્યા હતા; તથા

લીંબડીના કારભારી ચતુર્ભુજ ધ્રુવ સાથે આલાવાડ જઈ સમાહ કરી મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.

લીલાધર ભટ્ટના પાંચ પુત્રોમાં મોટા દયારામભાઈ વિ. સં. ૧૮૮૨ માં જન્મ્યા હતા, નાની ઉંમરથી ગાંડા થઈ ગયા હતા, અને એમના બે પુત્રો ગોપાળભાઈ અને મૂળશંકરભાઈ દાદાના હાથમાંજ ઉછર્યા હતા. દયારામભાઈથી નાના રેવાશંકરભાઈ વિ. સં. ૧૮૮૫ માં જન્મ્યા હતા, વિશેષ ભણ્યા નહોતા, પણ એમણે પરંપરાનો ધંધો ઉપાડી લીધો હતો. તેઓ સ્વભાવે ભોળા અને ગરીબ હતા વળી સ્થિતિ ગરીબ હોવા છતાં પણ એમના સ્વભાવમાં ભોળપણવાળી ઉદારતાનો વાસ હતો. પાછળથી ખીજા ભાઈઓ તથા ભત્રીજાઓ બહાર ગામ રહેવા માંડ્યા ત્યારે લીલાધર ભટ્ટના કુટુંબ ઉપર ભક્તિવાળા ગ્રહસ્થો રેવાશંકર ભટ્ટને આશ્રય આપતા. આથી કુટુંબ નિર્વાહ ચાલ્યા કરતો પણ સ્થિતિ ખાસ સુધરી ન હોતી છતાં, કોઈ અનાથ, દીન રોગી સાધુને દેખે તો દયાર્ થઈ જઈ આ ભોળા બ્રાહ્મણ જનને સીધો આપી આવે કે ખાવાનું આપી આવે એમ એમના છેલ્લા દિવસો સુધી બોલું હતું. એમને બે પુત્રો થયા જેમાંથી મોટા કેશવલાલભાઈ હાલ હયાત છે.

રેવાશંકરભાઈથી નાના આદિત્યરામ (ઉર્ફે ગલારામભાઈ) સારા વિદ્વાન હતા. અને જેતપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ઘણા વર્ષ સુધી શાસ્ત્રી તરીકે રહ્યા હતા. એમનો સ્વભાવ મોસાળને વધારે મળતો ઉદાર હતો; વળી તેઓ ઝંડુભટ્ટથી ઉમ્મરમાં કાંઈક નહાતા હોવા છતાં એના મિત્ર હતા, એમની સાથે ફરતા, જામનગર હોય ત્યારે ઘણીવાર

એમની સાથે રહેતા, અને એમના વિચારોને અતુભોદન આપતા. ઝંકુ ભટ્ટજીએ એમને ૧૯૨૨-૨૩માં રસવૈદ્ય મણિશંકર વિકૃલજી સાથે મુખ્ય પશુ મોકલેલા. આ આદિત્યરામભાઈ ન્હાની ઉમ્મરમાં ગુજરી ગયા એમને કાંઈ પ્રજા નહોતી. એથી નાના કેવળરામભાઈ વિ. સં. ૧૮૯૫માં જન્મ્યા હતા, અને ૧૯૭૦માં ગુજરી ગયા. એમની ટુંકી હકીકત એમણે રચેલા રાસોલ્લાસ ચંપુની શરૂઆતમાં આપી છે. છેલ્લા નંદરામ ભાઈએ ગોંડલમાં તથા ખંભાળીઆમાં કન્યા-શાળામાં ગુજરાતી શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી હતી. તેઓ સૌથી ન્હાના હોવાથી કુટુંબનો બોજો તથા સંકાય એમને વેઠવો પડ્યો ન હતો. નંદરામભાઈએ ગુજરાતીનો એ વખતના પ્રમાણમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ માસિકોમાં લેખો લખતા, કવિતાઓ રચતા તથા છાપાંઓ પણ વાંચતા. સ્વભાવે શાંત, ઉદાર અને નરમ હતા. વિ. સં. ૧૯૫૬માં સાવરકુંડલામાં એમનો દેહ કાલેરાથી પડી ગયો. એમને ત્રણ પુત્રીઓ જ થઈ હતી.

મૂળશંકર દયારામનો જન્મ:—લીલાધર ભટ્ટના મોટા પુત્ર દયારામભાઈ સાવરકુંડલે ભાર્ગવગોત્રી મેતા કાનજી વાલજીની પુત્રીને પરણ્યા હતા. તેથી એમને એ પુત્રો—ગોપાળજીભાઈ તથા મૂળશંકરભાઈ થયા. ગોપાળજીભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૧માં થયો હતો. અને મૂળશંકરભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૭ ના માગશર સુદ એકમે થયો હતો. આ બન્ને ભાઈઓ ખરી રીતે દાદા અને મોટીબાની સંભાળ નીચે ઉછર્યા હતા;

મૂળશંકરભાઈનો બાલ્યકાળ:—મૂળશંકરભાઈએ પોતાનો બાલ્યકાળ કેવી રીતે ગાળ્યો, એ વખતના એમના ભાઈબીધો કાણુ

કાણુ હતા, કેવી રમતો એમને પ્રિય હતી વગેરે કાંઈજ જાણવામાં નથી. સાધારણ રીતે એમનો સ્વભાવ ન્હાનપણથીજ એકલવાયો હોવાથી એમને બહુ મિત્રો નહિં હોય કે તેઓ બહુ રમતો નહિં રમ્યા હોય એ સમજી શકાય એવું છે. એમના બાલ્યકાળનો વિચાર કરતાં ખરી રીતે એ સમયમાં એટલે ૧૯૨૨-૨૩ થી ૧૯૩૨-૩૩ સુધીના સમયમાં, જામનગરની પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિની તથા લીલાધરભાઈના કુટુંબની સ્થિતિ ટુંકામાં અવલોકવાથી કદ અસરો નીચે એમનો સ્વભાવ ધડાયો તે સહજ સમજાશે.

વિ. સં. ૧૯૧૭ માં મૂળશંકરભાઈનો જન્મ થયો અને ૧૯૧૮ માં વિઠ્ઠલભટ્ટજી ગુજરી ગયા. ૧૯૧૯ માં વિઠ્ઠલભટ્ટજીની વર્ષીમાં અંકુભટ્ટજીએ જ્ઞાતિનો કલેશ દૂર કરી, લ્હાણું ચાલુ કરી પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં પોતાનું અપૂર્વ સ્થાન દેખાડી આપ્યું; અને ૧૯૨૦ માં જામનગરમાં રસ શાળાની સ્થાપના કરી. આ રીતે અંકુભટ્ટજીનો જ્ઞાતિમાં, શહેરમાં, અને રાજ્યમાં આ વખતે પ્રભાવ વધતો જતો હતો. આ વખતથી તે ૧૯૫૪ માં ભટ્ટજીનો દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધી જામનગર કાઠીઆવાડી વૈદક વિદ્યાનું કેન્દ્ર રહ્યું અને અંકુભટ્ટજીનું ઘર, રસશાળા તથા અંકુભટ્ટજી પોતે હાલારી પ્રશ્નોરાઓના મધ્ય બિંદુ રહ્યા. ખાસ કરીને જામનગરના પ્રશ્નોરાઓ તો અંકુભટ્ટજીને પૂછ્યા વગર ડગલું ન ભરતા એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જામનગરના જ્ઞાતિબંધુઓમાંના અનેકને ભટ્ટજીએ જાતે પ્રવૃત્તિ આપી, તો કેટલાકને પ્રવૃત્તિ દેખાડી, કેટલાકને દિશા દેખાડી, તો કેટલાકને નવી પ્રેરણા આપી.

આ વર્ષોમાં જામનગરમાં પ્રશ્નોરાઓનાં ૧૧-૧૨ ઘર હતાં. તેમાંથી સંગીતવિદ્યા પ્રવીણ વ્યાસજી આદિત્યરામજી જુના-

ગઢથી તરતમાં આવેલા, મેતા હીરજી જગજીવન ઝંડુ ભટ્ટના કુટુંબ સાથે સંબંધ થવાથી તથા મેતા છગનલાલ અમરજી પણ ભટ્ટના કુટુંબ સાથે સંબંધ થવાથી મકવાણેથી તાબજ આવી જામનગરમાં રહ્યા હતા.*આ ૧૦-૧૨ કુટુંબોમાંથી માણસોની વસ્તી વધારે વિકલ ભટ્ટના અને લીલાધર ભટ્ટના બેજ કુટુંબોમાં અને વળી એ બાઈબેનનાં કુટુંબ હોવાથી તેમજ ભટ્ટની મમતા જેવી પોતાના બાઈઓ ઉપર તેવીજ લગભગ પોતાની ફરિયાદો ઉપર હોવાથી જ્ઞાતિમાં એવો દેખાવ થઈ ગયેલો કે જામનગરની જ્ઞાતિ એટલે વિકલજી ભટ્ટનું અને એની બેન જીજીબાનું કુટુંબ. જ્ઞાતિ ભોજનનો તો ખાસ દાખલો અપાતો કે આખી જ્ઞાતિ આવી ગઈ હોય તો પણ જ્યાં સુધી ૨૫ માણસો વિકલભટ્ટના ઘરનાં અને ૨૫ લીલાધર ભટ્ટનાં ઘરનાં ન આવે ત્યાં સુધી જ્ઞાતિમાં માણસોજ દેખાય નહિ. આર્થિક સ્થિતિમાં ભટ્ટનું ઘર સમૃદ્ધ અને લીલાધર ભટ્ટનું દરિદ્ર હોવા છતાં જ્ઞાતિની પ્રતિષ્ઠામાં બેય ઉંચી કક્ષાએ હોવાથી બંનેનાં બાળકો બહેલાં વરી જતાં; અને એ વખતના રિવાજ પ્રમાણે ૧૧થી ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધીમાં તો પરણી જતાં. આ કારણથી ઉપર કહેલ સમય દરમ્યાન ઝંડુભટ્ટજી વગેરે પાંચે બાઈઓ પરણેલા હતા તથા એના પુત્રોમાંથી

* જામનગરમાં એ વખતે—૧૯૨૨ થી ૩૨/ના અરસામાં નીચે પ્રમાણે ઘર હતાં. ૧. વિકલ ભટ્ટનું ઘર, ૨. લીલાધર ભટ્ટનું ઘર, ૩. વિષ્ણુરામ ભટ્ટનું ઘર, ૪. પ્રેમજી ભટ્ટનું ઘર, ૫. મહીધર ભટ્ટનું ઘર, ૬. ચતુર્ભુજ ભટ્ટનું ઘર, ૭. પ્રેમશંકર ગોહળજીનું ઘર, ૮. જીવનરામ ગોવિંદરામનું ઘર ૯. આદિત્યરામ વ્યાસનું ઘર, ૧૦. મેતા હીરજી જગજીવનનું ઘર ૧૧. મેતા છગનલાલ અમરજીનું ઘર, ૧૨. જેઠા ભટ્ટનું ઘર.

પણ એ પરણેલા હતા. એજ રીતે લીલાધર ભટ્ટના પાંચે પુત્રો પર-
ણેલા હતા અને પૌત્રમાંથી પણ ત્રણ પરણેલા હતા. વળી બન્ને
કુટુંબની દીકરીઓ, કોઈ કોઈ ભાણેજ અને એકાદ જમાઈ પણ
જામનગરમાં હોવાનો સંભવ ખરો. પણ આથી વિરુદ્ધ કુટુંબનો એક
જથ્થો ત્રુટવાની ગતિપણુ આ વખતમાંજ શરૂ થયેલી. ૧૯૧૮ પહેલાં
પણ મણિશંકર વિઠ્ઠલજી જામનગર ખહાર વૈદું કરવા ગયેલા ખરા
પણ ૧૯૨૨-૨૩ પછી તો બન્ને કુટુંબોનાં બાળકોમાંથી વધારે
વધારે સંખ્યામાં ખહાર જવા માંડ્યા. અને આજે સ્થિતિ એવી
આવી છે કે વિઠ્ઠલ ભટ્ટના પાંચ પુત્રોમાંથી એક ઝંડુભટ્ટના પુત્રજી
જામનગરમાં વસે છે, જ્યારે લીલાધર ભટ્ટના એક પૌત્ર પોતાના
ભત્રીજા સાથે તથા એક પુત્રની અપુત્ર વિધવાજી (વજ્યાઈ) જામ-
નગરમાં વસે છે. બાકીના બધા છુટા છુટા ખહાર ગામ ધંધાર્થે
વસે છે.૭

---

૧ એમના પૌત્ર જીગતરામ ભાઈ તો મુંબઈ રહે છે અને સપત્નીક વિલાયત
જઈ આવ્યા છે

૨ કેશવલાલ રેવાશંકર, લક્ષ્મીપ્રસાદ કૃપારામ સાથે જામનગરમાં રહે છે,

૩ જામનગરમાં એ વખતે વસતાં ઉપર ગણાવેલાં કુટુંબોમાંથી ઘણાંની
સ્થિતિ એવીજ છે. વિષ્ણુરામ ભટ્ટના કુટુંબમાંથી એમના બે પુત્રોમાંથી એકતું
કુટુંબ જામનગરમાં છે અને બીજતું મુંબઈ વસે છે; પ્રેમજીભટ્ટનું આખું કુટુંબ
મુંબઈમાંજ છે. ચતુર્જીભટ્ટના કુટુંબમાં કોઈ નથી. આદિતરામ વ્યાસના બે પુત્રો-
માંથી એક પુત્રની વિધવા પોતાનાં બાળકો સાથે કુંડલામાં રહે છે; પ્રેમશંકર ગોકુ-
ળજી અને જીવનરામ ગોવિંદરામનાં કુટુંબોમાંથી કોઈ જામનગરમાં નથી; જેઠાભટ્ટના
કુટુંબનું પણ કોઈ જામનગરમાં નથી

સાતિની વાત થઈ ગઈ, હવે મૂળશંકરભાઈના આલ્પકાળના વખતની કુટુંબની સ્થિતિ જોઈએ.

લીલાધર ભટ્ટને કાંઈ ગરાસ નહોતો અને પુરાણની આવક ઘણી ઓછી હતી, જ્યારે કુટુંબમાં માણસોની સંખ્યા મોટી હતી. આવી સ્થિતિમાં ધરનાં સહુ માણસોને બહુ સંકાયથી રહેવું પડતું.

આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં વસ્તુઓની-ખોરાકી કપડાંની સોંધારત ઘણી હતી. એક રૂપિયાનું ચાર થી પાંચ શેર ઘી મળતું, ૧૫ થી ૨૦ શેર ઘઉંનો લોટ મળતો. આજ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓનું સમજી લેવું. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી વિ. સં. ૧૯૨૦માં કચ્છથી મુંબઈ જતા હતા ત્યારે એમને વઢવાણમાં રૂપિયાનું ત્રણ શેર ઘી મળતું હતું તે ઘણું જ મોંઘું લાગેલું. આવી સોંધારત અને એ વખતની સાદી ઓછી જરૂરિયાતવાળી મહેનતુ જાંદગી એટલે બહુ થોડી આવક હોવા છતાં નિભાવ થઈ શકતો.

આવા વખતમાં ગામડાનું સાદું જીવન છોડીને શહેરનું નાગરિક જીવન વધારેને વધારે લોકપ્રિય થતું જતું હતું. પ્રશ્નોરાઓને નાગરિક જીવનનો મોહ લાગ્યો હતો, ગરીબાઈ અપ્રિય થતી જતી હતી. દેશ સમગ્રની આર્થિક પરિસ્થિતિએ ગામડાં છોડી શહેરોમાં ધંધા શોધવાની પ્રાણીઓને ફરજ પાડી હતી. આ કારણથી આર્થિક ઉત્કર્ષ કરવા માટે પ્રશ્નોરાઓએ બીજા ધંધાઓ શોધવા માંડ્યા હતા. લીલાધર ભટ્ટના કુટુંબમાં વૈદ્યાની પરંપરા નહોતી અને પુરાણમાં તો કાંઈ પેદાશ નહોતી એટલે જરા વધારે મનોબળવાળા આદિત્યરામ લીલાધર તથા કેવળરામ લીલાધર સારી રીતે સંસ્કૃત

ભણીને કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં નવી નીકળવા માંડેલી સંસ્કૃત પાઠશાળામાં શાસ્ત્રીની નોકરી શોધવા નીકળ્યા. રાજકોટ, ભાવનગર અને બેટ દ્વારકામાં સંસ્કૃત ભણાવવા માટે થોડો વખત રહ્યા પછી વિ. સં. ૧૯૨૪ માં કેવળરામ લીલાધર ગોંડલની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં શાસ્ત્રી તરીકે કાયમ માટે રહ્યા અને આદિત્યરામ લીલાધર પહેલાં ઝંડુભટ્ટના ખાતામાં રહેતા અને પછી જેતપુર પાઠશાળામાં રહ્યા.

મૂળશંકર ભાઈના વ્યાત્યકાળમાં લીલાધર ભટ્ટના ઘરની સ્થિતિ એવી હતી કે ઘી દૂધ મેળવશોખમાં ગણાતાં. આ વખતમાં હજી ગામડાંઓએ ઘી દૂધનો સંક્રાંત્ય અનુભવ્યો ન હોતો. ગામડાંમાં જેઓ ઘેર ગાય કે ભેંસ રાખતા તેઓને ઘી દૂધનો કાંઈ હિસાબ ન હોતો. દૂધ તો રૂપીઆનું ૫૦-૬૦ શેર શહેરોમાં મળતું અને ગામડામાં તો વેંચવાનો સિવાજ ન હોતો. આવા સોંધારતના વખતમાં પણ શહેરોમાં કેટલાંક ખાનદાન કુટુંબો એવી દરિદ્ર હાલતમાં આવી જતાં કે ઘરનાં વાળકોને પણ દૂધ ભાગ્યેજ આપી શકે.

કુટુંબની આવી સ્થિતિમાં કુટુંબનાં સર્વ જનોના મન ઉપર એવા સંસ્કારો બેઠા કે ગમે તે સ્થિતિમાં રહેવું, ગમે તે મુશ્કેલી વેઠવી પણ કરકસરથી રહેવું. મૂળશંકરભાઈ આ વાતાવરણમાં ઉછર્યા હતા; એમાં મોટા થયા અને પોતે પણ પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ આજ ધોરણે કર્યો.

મૂળશંકર દયારામના મોટા ભાઈ ગોપાળજી દયારામ ઘરમાં બે કાકાઓ પાસે તથા મહીધર ભટ્ટપાસે સંસ્કૃત ભણ્યા અને પછી તરતજ ઝંડુ ભટ્ટના ખાતામાં તથા ખીજે જ્યાં મળ્યું ત્યાં ધંધે ચડી ગયા.

ગોપાળજી દયારામ વિ. સં. ૧૯૨૫ માં ૧૪ વર્ષની ઉંમરે પરણ્યા હતા. અને મૂળશંકર દયારામ ૧૯૨૯ માં પોતાની ૧૧ વર્ષની ઉંમરે સાવરકુંડલે પ્રજ્ઞરામ અમરજીને ઘેર પરણ્યા.

પણ એ વખતમાં પરણવાથી પરણનારની જીંદગીમાં કંઈ ફેરફાર થતો નહિ. વિશાળ કુટુંબમાં પુત્ર વધુ સાસુના તાબામાં અને આશરા હેઠળ રહેતી. પતિને માથે એનો ભાર ધણાં વર્ષો સુધી નહોતો પડતો. મૂળશંકરભાઈને તો હજી ઉદાર કુટુંબ વત્સલ પિતામહીનો આશ્રય હતો. એટલે એમની જીંદગી પહેલા પ્રમાણેજ ચાલ્યા કરી. એમનો સ્વભાવ બહુ રમતિયાળ નહોતો. તેઓ ગુજરાતીનામનું ભણ્યા હશે પણ પછી તરતજ જામનગરના પ્રખ્યાત કેશવજી શાસ્ત્રીજી પાસે સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

આ વખતમાં જામનગરમાં કેશવજી શાસ્ત્રી સંસ્કૃત અધ્યાપક તરીકે પ્રખ્યાત હતા. કદાચ કાઠિયાવાડમાં એવો બીજો સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિત નહિ હોય. સદ્ગત મહામહોપાધ્યાય શીઘ્ર કવિ શંકરલાલ માહેશ્વરે કેશવજી શાસ્ત્રી પાસેજ સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો. એ વખતે ઝંકુ ભટ્ટજીના નાનાભાઈ જટાશંકર વિઠ્ઠલજી પણ કેશવજી શાસ્ત્રી પાસે સંસ્કૃત ભણતા હતા. સદ્ગત શંકરલાલ શાસ્ત્રી ઉપર સરસ્વતીની કૃપાદષ્ટિ પૂરેપૂરી ઉતરી, તેઓ શીઘ્ર કવિ તરીકે પ્રખ્યાત થયા, અને એમણે અપૂર્વ ગુણક્ષિતી તથા ગાઢ મિત્રપ્રીતિથી પોતાના ગુરુ કેશવજી શાસ્ત્રીને તથા મિત્ર જટાશંકર વિઠ્ઠલજીને પોતાનાં નાટકોની પુષ્પિકાઓમાં અમર કર્યા.

મૂળશંકરભાઈના વખતમાં મહા મહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી હાથીભાઈ હરિશંકર તથા સદ્ગત પ્રાણાચાર્ય પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર એમના સહાધ્યાયી

હતા. કેશવજી શાસ્ત્રીજીના દેહાંત પછી ધીમે ધીમે જમનનગરમાં, કાઠીઆવાડમાં તથા કાઠીઆવાડના એક પ્રખર પંડિત તરીકે હિંદુ-સ્થાનના ખીજા ભાગોમાં રા. રા. હાથીભાઈ શાસ્ત્રીએ ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. એમની પછી જમનનગર કે કાઠીઆવાડની સંસ્કૃત વિદ્યાની કીર્તિ જાળવી રાખે એવો કોઈ સંસ્કૃત પંડિત કાઠીઆવાડમાં દેખાતો નથી.

મૂળશંકરભાઈએ પણ કેશવજી શાસ્ત્રી પાસે સારો અભ્યાસ કર્યો, વ્યાકરણમાં તો સદૃત પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર કરતાં વધારે અને હાથીભાઈ શાસ્ત્રી જેટલોજ હશે. પણ એમની જીલ થોથરાતી અને સ્વભાવ સંકોચવાળો—આગળ પડતો તથા ઉત્સાહ સંપન્ન નહિં એટલે બહુ ખૂબાર આવી શક્યા નહિં, પણ જેઓ સમજતા તેઓના કહેવા પ્રમાણે એમનો અભ્યાસ ઘણો સારો હતો. જે હાલારી જ્ઞાતિમાં છેલ્લાં સો વર્ષમાં ચતુર્ભુજ ભટ્ટ રતનભટ્ટ, માહેશ્વર ભટ્ટ, શંકરલાલ શાસ્ત્રી મહીધર શાસ્ત્રી, પ્રેમજી ભટ્ટ, ગલારામ શાસ્ત્રી, કેવળરામ શાસ્ત્રી, જીવનરામ શાસ્ત્રી, હરિદત્ત શાસ્ત્રી, છગન શાસ્ત્રી, પ્રાણશંકર શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી, વગેરે સારા સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતો થઈ ગયા તેમાં પણ મૂળશંકરભાઈનો સંસ્કૃતજ્ઞ તરીકેનો દરજ્જો ઉંચો હતો અને હવે તો એ પંક્તિમાં ખરતા જતા એકાદ બે સિવાય કોઈ નથી અને નવા કોઈ થાય એવો સંભવ નથી.

મૂળશંકરભાઈએ પાઠશાળાનો નિયમિત અભ્યાસ પૂરો કર્યો પણ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો અને નવું નવું વાંચ્યા કરતા તથા નવા નવા વિષયોનું પરિશીલન કર્યા કરતા. સંસ્કૃત ભાષા

ઉપર એમનો કાબુ પણ સારો હતો. સંસ્કૃત ગદ્ય તથા પદ્ય સારૂ લખી શકતા. એમની સંસ્કૃત લખવાની શૈલી પણ સમાસ કે શ્લેષ પ્રચુર ગૌડીશૈલી ન હોતી, પણ પ્રાસાદિક મધુર સરલ શૈલી હતી. એમણે રસેશ ધર્મ સંબંધી જે સૂત્રો રચી આપ્યાં હતાં તે જોવાથી એમની ગદ્ય શૈલીની ખુબી સમજાશે. અને એમની કોઈ કોઈ સંસ્કૃત કવિતા વાંચતાં તો પ્રાચીન સરલતાનો આભાસ થાય છે. કવચિત્ અર્થ ગંભીરતા પણ છે. પરંતુ શોકની વાત એટલી છે કે એમણે બાહ્ય લખ્યું નથી. એમના ગુરૂ બન્ધુ શંકરલાલ માહેશ્વરે જે નિઃસ્પૃહતાથી અને જે ઉત્સાહથી આખું જીવન અક્ષર સેવામાં જ ગાળ્યું તે ઉત્સાહ કે તે નિઃસ્પૃહતા મૂળશંકરભાઈનામાં વાસ્તવિક રીતે આખા ગોલાધર કુળમાં ન હોતાં. ગોલાધર કુળના અનેક શાસ્ત્રીઓમાં સંસ્કૃત લખવાની શક્તિ હતી પણ જેમાંથી અર્થ પ્રાપ્તિનો સંભવ ઘણો ઓછો એવી પ્રવૃત્તિ તરફ આકર્ષણ નહિ. ઉપર જે આર્થિક સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તે સ્થિતિ આવી વૃત્તિ બંધાવામાં કારણભૂત ખરી. આ રીતે સાક્ષર જીવન માટે આવશ્યક નિઃસ્પૃહતાના અભાવ સાથે અક્ષર સેવા માટે તીવ્ર અભિલાષનો પણ અભાવ ખરો.

મૂળશંકરભાઈના અભ્યાસના પ્રસંગમાં એમના ગુજરાતી જ્ઞાન વિષે પણ ઉલ્લેખ કરી લેવો જોઈએ. મૂળશંકરભાઈએ રીતસર ગુજરાતી અભ્યાસ તો થોડો કર્યો હશે; જે કે એ વખતમાં જામનગરમાં ગુજરાતી ભણવાની સગવડ હતી. પ્રત્નૌરાઓએ પણ શરૂઆત કરેલી.^૧ એમનાજ

૧ વિ સં ૧૯૦૦ પહેલાં જન્મેલા ધણાખરા વૃદ્ધોને તો ગુજરાતી લિપિ જ ન આવડતી એમનો ગુજરાતી અક્ષરોને વણાક પણ છેવટ સુધી દેવનાખરીને મળતો થતો.

કાકા નંદરામ લીલાધર પાછળથી કન્યાશાળામાં શિક્ષક થયા એટલું લખ્યા હતા. ઇંગ્રેજીની પણ જામનગરમાં શરૂઆત થયેલી. જામનગરમાંથી પહેલા ઇંગ્રેજી લખુનાર વ્યાસ લક્ષ્મીદાસ આદિત્યરામ એમના સમવયસ્ક હશે. પણ હજી ગોલાધરોમાં ઇંગ્રેજીએ પ્રવેશ કર્યો ન હતો, અને મૂળશંકરભાઈએ થોડું ગુજરાતી શીખીને તરત સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કરેલો છતાં તેઓ ગુજરાતી સાથે લખી શકતા. એમના પત્રો સદૃશ પ્રભુલાલ પ્રભાશંકરના પત્રો પેઠે સાહિત્ય યોગ્ય શૈલીમાં લખેલા વાંચીને કોઈપણ રસજા વાંચનાર એમજ માની લે કે આ પત્ર લખનાર સારો લેખક હશે. છતાં મૂળશંકરભાઈએ સ્વતંત્ર રીતે વિશેષ લખ્યું નથી. માત્ર વેદ ધર્મ સભાના માસિક વેદ ધર્મ પ્રકાશમાં કેટલાક લેખો લખેલા તથા વેદ ધર્મ સભાએ પ્રગટ કરેલા યોગવાસિષ્ઠના ભાષાંતરનો કેટલોક ભાગ એમનો લખેલો છે.

મૂળશંકરભાઈએ નિયમિત અભ્યાસ છોડી દીધા પછી સંસ્કૃત-વાંચવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું એ કહ્યુંજ છે. તેઓ જીંદગીની શરૂઆતમાં જામનગરમાં રહ્યા તે દરમિયાન ઝંડુભટ્ટજીના પરિચયમાં બહુ આવ્યા હતા. અને થોડો વખત રસજા પાંજ નોકર રહ્યા હતા. ઝંડુભટ્ટજી વિદ્વાનોને બહુ શોખ્યા કરતા તેમાં પણ જ્ઞાતિમાં અથવા જામનગરમાં પોતાના સગામાં કોઈ વિદ્વાન પાકે તો ઝંડુભટ્ટજી એને પોતાની પાસે રાખી લેવા બહુ પ્રયાસ કરતા. મૂળશંકરભાઈને પણ રસજાળામાં કાચમ માટે રાખવાની ઝંડુભટ્ટજીની કેવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી એ ઝંડુભટ્ટજીના પત્રો ઉપરથી દેખાય છે. (જુઓ ઝંડુભટ્ટજીનું ચરિત્ર પા. ૬૮ થી ૭૨). પણ આ ઇચ્છા પાર ન પડી અને મૂળશંકરભાઈ કચ્છ ગયા. પરંતુ

ભટ્ટ સાથેના સમાગમથી મૂળશંકરભાઈને યોગસૂત્રનો તથા મહાભારતનો શોખ લાગ્યો. મહાભારતમાંથી સંપ વિષેના તથા બીજા ઉન્નત વિચારો એકઠા કરવાનું ભટ્ટએ મૂળશંકર ભાઈને કહેલું અને એમણે એ માટે મહાભારત ઝીણવટથી વાંચ્યું હતું. મૂળશંકરભાઈએ પાછળથી વ્યાકરણનો અભ્યાસ વધાર્યો હતો તથા વેદાંતનું પરિશીલન ખૂબ કર્યું હતું. વેદાંતના મોટા મોટા ધણા ખરા ગ્રંથો એમણે વાંચ્યા હતા. છેવટ સુધી યોગવાસિષ્ઠ તો તેઓ વાંચ્યા કરતા.

મૂળશંકરભાઈની રમરણશક્તિ બહુ સારી હતી. તેઓ જે ગ્રંથ વાંચતા તેમાંથી સુંદર શ્લોકો યાદ રાખી લેતા. દરેક પ્રસંગના વિવિધ પદ્ય રત્નો તેમને યાદ હતાં. આ પદ્ય રત્નોનો સંગ્રહ કર્યો હોત તો બહુ વાંચવા લાયક થાત.

મૂળશંકરભાઈના અભ્યાસ ને વાંચન વિષે એક સાથે બધું કહી લીધું. હવે એમના જીવનનો ક્રમ ટુંકામાં જોઈએ. તેઓ ૧૯૨૯માં ૧૨ વર્ષની ઉંમરે પરણ્યા હતા તે તો કહુંજી છે. પરણ્યા પછી ૧૯-૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધી જામનગરમાં અભ્યાસમાં ધ્યાન આપતા પણ એ વખતમાં કુટુંબની સ્થિતિની અસર એમના મન ઉપર થયા કરતી અને ક્યારે ધંધો લઈ સ્વતંત્ર થવાય એ ઝંખના રહ્યા કરતી. અભ્યાસ પૂરો થયા પછી બે ત્રણ વર્ષ સુધી જામનગરમાં રહીને ઝંકુ ભટ્ટએ બતાવેલું કેટલુંક કામ એમણે કર્યું હશે પણ એ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. છેવટ ૧૯૪૦-૪૧માં ૨૩-૨૪ વર્ષની ઉંમરે તેઓ કચ્છ નારાયણ સરોવરમાં તે સ્થાનના બ્રહ્મચારીઓ નવી ઉઘાડેલી પાઠશાળામાં શાસ્ત્રી તરીકે રહ્યા. આ નારાયણ સરોવર કચ્છમાં એક

તીર્થ સ્થાન છે અને ત્યાં ઠચ્છના એક શ્રીમન્ત લુવાણાએ સંસ્કૃત પાઠશાળા મંદિરના બ્રહ્મચારીઓને અને સાધુઓનાં તથા બ્રાહ્મણોનાં બાળકોને સંસ્કૃત ભણાવવા માટે ઉઘાડી હતી. મુખ્ય બ્રહ્મચારી સન્ન્યસ હતા. અને નારાયણ સરૌવર એકાંત સ્થળમાં ન્હાનું ગામડું હોવાથી મૂળશંકરભાઈને એકાંતમાં શાંતિ હતી. વળી પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાન હોવાથી કોઈ વખત સારા વિદ્વાન સાધુઓનો સમાગમ પણ થતો. તેમ પરચુરણ સીધાં વગેરેની પેદાશ પણ થતી. આ રીતે નારાયણ સરૌવરમાં પહેલી પચ્ચીસીમાં મૂળશંકરભાઈ સંતોષથી અને શાંતિથી પણ ઘણી કરકસરથી રહેતા હતા. આ કરકસર એમનાં પત્નીને તથા સંતાનને કેટલી ખુશતી હશે એ આટલા કાળને અંતરે કહેવું કઠણ છે પણ એ વખતનાં માણસોના કહેવા પ્રમાણે કોઈ કોઈ વખત કરકસરની હદ ઓળંગી જતાં પત્ની તથા સંતાનને ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડતું.

નારાયણ સરૌવર ગયા પહેલાં મૂળશંકરભાઈની જીંદગીમાં એક મોટો પ્રસંગ બની ગયેલો. વિ. સં. ૧૯૪૦ માં દોઢ મહિનાનો પુત્ર મુકી એમનાં પત્ની અકસ્માતથી કુલે પાણી ભરતાં સીંચણીયું પગમાં ભરાઈ જવાથી કુવામાં પડી જઈને ગુજરી ગયાં. આ પહેલાં આઘાતની અસર મૂળશંકરભાઈના મન ઉપર ઘણી થઈ; એમના નબળા મનને એટલો ધકકો લાગ્યો કે તેઓ ઘેલા જેવા થઈ ગયા. કેટલાકને તો એમજ લાગેલું કે એમને પિતાની ઘેલજાનો વારસો મળ્યો. પણ ધીમે ધીમે એમનું મન ઠેકાણે આવ્યું અને તેઓ પાછા નારાયણ સરૌવર ગયા. વળી એમના સસરા પ્રભારામ અમરજીને આ ગરીબ બ્રાહ્મણ ઉપર

દયા આવી. પોતાના દૈહિકત્વને એની માશી જેવી રીતે સાચવશે એવી રીતે બીજું નહિં સાચવે એમ ગણીને સૌજન્યથી પોતાની બીજી પુત્રી મૂળશંકરભાઈને આપી. આ રીતે ફરી એમને ગૃહ સંસાર મંડાયો અને તેઓ નારાયણ સરોવરમાંજ કાયમ થયા. નારાયણ સરોવરમાં લગભગ ૧૪ વર્ષ મૂળશંકરભાઈ રહ્યા હશે. એટલા વખતમાં એમણે કચ્છના અધિકારીઓની, કચ્છ આવતા જતા વિદ્વાનોની તથા પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સારી પ્રીતિ મેળવી હતી. દાખલા તરીકે એ વખતના કચ્છના બે એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોનાં સર્ટીફિકેટો નીચે આપ્યાં છે:-

“નારાયણ સરોવર સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી મૂળશંકર દયારામ એમની સાથે તેમની શાળાની પરિક્ષાને પ્રસંગે તેમજ બીજે કેટલેક પ્રસંગે મારો પરિચય થયો છે. અને તેમની વિદ્વતા તથા સૌજન્યનો અનુભવ થતાં બહુ આનંદ થયો છે. તેમનું રચેલું એક સંસ્કૃત પુસ્તક કે જે હજી પ્રસિદ્ધ થયેલ નથી, તે મારા વાંચવામાં આવતાં તેની ભાષાનું સરળતાયુક્ત માધુર્ય અને ખોટા આડંબરનો સંપૂર્ણ અભાવ તથા તેની સાથે ગૌરવ જોઈ માફ ચિત્ત બહુ પ્રસન્ન થયું હતું. એક ખરા વિદ્વાનમાં જેવાં લક્ષણો જોઈએ તેવાં શાસ્ત્રીજીમાં જોઈ તેમની આગળાણથી મને મોટો લાભ થયેલો માનું છું.”

કાર્તિક સુ. ૭ સાં. ૧૯૫૪ ના.

(સહી) વિઠ્ઠલજી કેશવજી દવે. બી. એ.

એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, કચ્છ.

૨. “આજ રોજ આ પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીની સહજ પરીક્ષા મુખ્ય પ્રશ્નથી લીધી. પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા પત્રક ઉપર તો સારી છે. પરંતુ તેમાંના કેટલાક રજા વગેરે સખમથી ગેરહાજર હતા. હાજર વિદ્યાર્થી પૈકી એક સિદ્ધાંત કૌમુદીનો અભ્યાસક હતા. અજન્ત નામના રૂપાખ્યાન તેણે પૂરાં કર્યાં હતાં. આ વિદ્યાર્થીના જવાબ બહુજ સંતોષકારક હતા. રૂપ પ્રકૃતિ પ્રત્યયાદિની યોજનાપૂર્વક સિધ્ધ કરવામાં, સૂત્ર લગાવવામાં અને તેના વ્યાખ્યાનમાં એ ઠીક કુશલ છે. ઉચ્ચાર શુદ્ધ, સ્વભાવ સુશીલ, વિદ્યાવિષે અભિયોગ દઢ જણાય છે. ખીજા બે વિદ્યાર્થી લઘુકૌમુદી ભણનારા હતા. તેમનો અભ્યાસ અજન્ત પુલ્લિંગ પર્યંત થયો હતો. એ બે તેમના વિષયમાં મધ્યમ ઉતર્યા. આ બેમાંથી એકે રઘુવંશના પાંચ સર્ગ વાંચેલ છે તેમાં તેને તપાસતાં પરિણામ સંતોષકારક ઉતર્યો. ખીજા વિદ્યાર્થીમાંથી ઘણો ભાગ પંચ પ્રકરણ શીખનારનો હતો. આ વર્ગના સર્વાંશે બરોબર ન આવ્યા; તો પણ એકંદરે વર્ગ ખોટો નથી ઉતર્યો. થોડાક સ્તોત્રપાઠ કરે છે. શાળામાં થયેલો અભ્યાસ સામાન્ય દૃષ્ટિએ બહુ સારો છે. શાસ્ત્રી મૂળશંકર પરિશ્રમ સારો લેતા જણાય છે. એઓ પોતે વિનીત ગંભીર અને વિદ્યા રસિક છે. એઓ કવિતા પણ કરે છે. તેમની કવિતા સરલ શુદ્ધ અને નીતિથી ભરેલી છે. તેમ તેની ભાષા પ્રૌઢ, શૈલી ઉજ્જવળ અને રચના સુલલિત હોઈ મનને આનંદ ઉપજાવે છે. આવા નાના ગામમાં આવી સારી સ્થિતિમાં પાઠશાળા આવવાનું માન શાસ્ત્રી મૂળશંકરને છે. વિદ્યાર્થી એમને ચહાય છે. આવો ઉજ્જવળ આરંભ પરિણામરમણીય થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

૧૦-૪-૮૮
નારાયણ સરોવર.

} (સહી) કેશવ હર્ષદ દ્રુવ.
ઈ. એન્યુકેશન ઈન્સ્પેક્ટર, કચ્છ.

નારાયણ સરોવર (૬૨૭) ના નિવાસ દરમિયાન વિ. સં. ૧૯૫૪ માં મૂળશંકરભાઈના મોટા પુત્ર અમૃતલાલનાં જન્મનગરમાં સહગત પ્રાણશંકર પ્રેમશંકરને ઘેર એમની પુત્રી એન મૂળી સાથે લગ્ન થયાં.

૧૯૫૬ માં જૂનાગઢની પાઠશાળાના એ વખતના પ્રખ્યાત શાસ્ત્રીજી હરિદત્ત કર્ણાશંકરનો પરલોકવાસ થયો અને મૂળશંકરભાઈએ જૂનાગઢની પાઠશાળામાં અધ્યાપક તરીકે નીમાવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો. આ પ્રયાસ સફળ થયો; અને ૧૯૫૭ માં મૂળશંકરભાઈ જૂનાગઢ પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક નીમાયા. આ રીતે નારાયણ સરોવરનો એમનો નિવાસ પૂરો થયો. જોકે ૬૨૭ જેવા દેશમાં એકલા રહેવું, એ બહુ ગમતી વાત ન હોતી છતાં મૂળશંકરભાઈના જીવનમાં સૌથી સખી દિવસો નારાયણ સરોવરનાં-પાછલાં ૧૦-૧૨ વર્ષો હતાં. એ વખતે એમને જે આવક હતી તે એમને પોતાના કુટુંબની જૂની આવક સાથે સરખાવતાં વધારે લાગતી, એમાંથી પોતે કાંઈક બચાવી શકતા અને પોતાની સંસ્કૃત ભાષાના પંડિત તરીકે પ્રતિષ્ઠા જમી ગઈ હતી. આ સ્થિતિમાં એમને સંતોષ હતો.

નારાયણ સરોવર મૂકીને જૂનાગઢ આવવાથી એક લાલ એ થયો કે પોતે કુટુંબની નજીક આવ્યા અને જૂનાગઢ મોટું શહેર એટલે કમાણી તથા પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના સંભવો વધારે, પણ પ્રારબ્ધની ગતિ વિચિત્ર છે. જૂનાગઢમાં રહેવા આવ્યા પછી મૂળશંકરભાઈ ઉપર એક પછી એક આક્રમક આવવા લાગી. પહેલાં તો એમનાં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો. પણ પુત્ર અને પુત્ર વધૂથી ધર સંસાર નબ્બે જતો; એટલામાં મોટા પુત્ર અમૃતલાલને કાયનો જીવ લેણું રોગ લાગુ પડ્યો. આ રોગ જ

એવો કે જેમાં બચવાની આશા ઓછી. પણ સદ્ગત પ્રાણશંકર પ્રેમશંકરે એને પોતાને ઘેર રાખી વૈદ્યરાજ શંકરપ્રસાદ અંકુ ભટ્ટજીની દવા કરાવવા માંડી. આ ઉપચાર પ્રસંગમાં શંકરપ્રસાદ-ભાઈનાં ધૈર્યનાં, એમની ચિકિત્સા શૈલીનાં કે એમની ઉદારતાનાં વધારે વખાણ કરવાં તે કહેવું મુશ્કેલ છે. સારી ચાકરી સાથે એક વર્ષ સુધી અબ્રક, માલતી વગેરે મોંઘી દવાઓનું સેવન કરાવવાથી તબીયત સુધરવા લાગી, વજન વધવા લાગ્યું અને જેને પથારીમાં ફેરવવો પડતો તે એક માઈલ ચાલીને ફરવા લાગ્યો. સહુને આશા ઉત્પન્ન થઈ પણ પ્રારબ્ધગતિ જીતી હતી. એકાએક જામનગરમાં મરકી ફાટી નીકળી. ઇ. સં. ૧૯૬૦ માં જામનગરમાં મરકીએ જે ભયંકર ફેર વરતાવ્યો હતો તે લાંબા વખત સુધી જૂલાશે નહિં. એ વખતની મરકીએ અનેક કુટુંબોને પાયમાલ કરી દીધાં અનેક ઘરોને ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં. આ મરકીએ શરૂઆતમાંજ, પોતાનાં પૂરાં જોર વખતે જ્યારે એનું ઝેર તીવ્ર રૂપમાં હતું ત્યારે- પ્રશ્નોરાઓને પકડ્યા. પ્રશ્નોરાઓ પણ પ્રારબ્ધને પ્રબળ ગણી, ૩૦-૩૦ ઉંદરો પડ્યા છતાં ઘરમાંથી કે ગામમાંથી ખસ્યા નહિ. પરિણામ ભયંકર આવ્યું. મરકી એક પછી એક યુવાનોને અને યુવતીઓને લાણુ પડી અને ૨૪ થી ૭૨ કલાકમાં પ્રાણ લેવા લાગી. આઠ ઘરની વસ્તીમાંથી ૧૫ દિવસમાં ૧૬ માણસોને મરકી થઈ અને તેમાંથી ૧૦ જીવાન મરણો થયાં. હાહાકાર થઈ રહ્યો, બાળવા જનાર માણસોની તાણુ પડી ગઈ. ઘેર ખીજાં દરદીઓ પડ્યાંજ હોય તેની સારવાર કરનાર કાંઈ ન રહ્યું. કેટલાકોને તો એવી લાગણી થઈ ગઈ કે શું પ્રશ્નોરા શાંતિ જામનગરમાંથી ઉખડી જશે ? આ ભયંકર

મરકીએ પહેલોજ ભોગ ક્ષયમાંથી • સાળ થતા મૂળશંકરભાઈના અમૃતલાલનો લીધો. અને પછી સાત દિવસે એની પત્ની એજ રોગથી એની પછવાડે ચાલતી થઈ.

મૂળશંકરભાઈનું દુઃખ વર્ણવી શકાય એવું ન રહ્યું. એમનો એક પુત્ર તો પહેલાંજ મરી ગયો હતો. આ મોટો પુત્ર અને એની પત્ની એક સાથે ચાલ્યાં ગયાં. હવે એક નાનો બાળક રહ્યો. એની સંભાળ લેનાર પણ ઘરમાં કોઈ નહિં. સ્થિતિ દયાપાત્ર થઈ ગઈ. તેમાં મૂળશંકરભાઈએ કોઈ દિવસ ઘરનો ભાર પોતાને માથે ઉપાડેલો નહિ. મોટે ભાગે પરાધીન જીવન જ ગાળેલું એટલે હવે બહુ મુંઝાવા માંડ્યા. શાસ્ત્ર ચિંતન અને વેદાંત વિચારથી મન સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન પણ સફળ થતો નહિં. કાંઈક ગાંડા જેવા થઈ ગયા.^૧ ધણીવાર રાતમાં એકા થઈ જતા અને આંખમાં આંસુ સાથે પોતાની દુર્દશા વર્ણવતાં અશોકવનમાં સીતાની દૃશ્યા દર્શાવતો નીચેનો શ્લોક બોલતા:—

वनान्ते खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता

भुजप्रान्तं भर्तुर्भजति भयहर्तुः सपदि या ।

૧ આવી અર્ધઉન્માદ જેવી સ્થિતિ એમને ત્રણેક વાર થયેલી. (૧) પહેલી વખતનાં પત્ની ગુજરી ગયા પછી (૨) અમૃતલાલ ગુજરી ગયા પછી (૩) અને છેવટ ૧૯૭૫ માં કાંઈક અવિદિત કારણોથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જવાનું ભય લાગવાથી આવી સ્થિતિ થઈ હતી. એ ક્ષણિક અસ્વસ્થતા લાંબી ન ટકતી તથા કાયમનું ૩૫ ન પકડતી એટલું સફલામ્ય.

અહો સેયં સીતા દશવદનનીતા હલરદૈ:

પરીતા રક્ષોમિ: શ્રયતિ વિવશા કામપિ દશામ્ ॥ ૧

ધીમે ધીમે, કાળે એ પણ ભૂલાવ્યું પણ જાણે એમની કાંઈ પણ નિશાની ભૂતળ ઉપર રહેવા દેવા દૈવની ઇચ્છા ન હોય તેમ છેલ્લો પુત્ર પણ પહેલાં બહેરો થયો અને પછી ગુજરી ગયો. બસ થઈ રહ્યું, એ પત્ની અને પાંચ સંતાનોમાંથી એક પણ એમની પાછળ ન રહ્યું.

કાળની અને માણસના મનની ગતિ વિચિત્ર છે. મૂળશંકરભાઈને જ્યારે કાંઈ ન રહ્યું ત્યારે એમના મનને એક જાતની જાણે અણુમતી પણ શાંતિ થઈ ગઈ અને શાંતિથી કે પછી એકલા રહેતા, કોઈ ખાનાર નહિં એટલે પોતે પુષ્કળ દૂધ પીતા અને એક ટાણું પહેલાં કદી ન લીધેલો એવો સારો ખોરાક લેતા તેથી, પણ એનું શરીર ૪૫ વર્ષે પહેલાં કોઈ દિવસ નહોતું એવું જાડું થયું. આ રીતે જુનાગઢમાં ૨૦ વર્ષ મૂળશંકરભાઈ રહ્યા, વિદ્યાર્થીઓ ભણાવવા, ઘેર સાદો ખોરાક એક વખત લેવો અને એક વખત દૂધ પીવું, દિવસ આખો કોઈક સંસ્કૃત ગ્રંથ વાંચ્યા કરવો અને ઘણીવાર સાંજે અમરજીભાઈને ત્યાં વેદાંતની કથા વાંચવી આ એમની પ્રવૃત્તિ.

૧ જે સીતા વનમાં રમતાં સસલાંના બચ્ચાંને જોઈને બહીજઈ, બચ હરનાર ભર્તાના ભુજ પાશમાં એકદમ ભરાઈ જતી; અરે તેજ સીતાને જ્યારે રાવણ ઉપાડી ગયો, ત્યારે હજી જેવા દાંતોવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલી તે પરાધીન થઈને, કોઈ વિચિત્ર દશાનો અનુભવ કરે છે. (જે દશા વર્ણવી શકાય એવી નથી.)

આ પ્રવૃત્તિમાં જીંદગીનાં ૨૦ વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં. કાંઈ નવા બનાવો બન્યા નહોતા, એમણે જુનાગઢમાં પડિત તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી, વિદ્યારસિક સમજી અમલદારોમાં માન મેળવ્યું, પગાર પણ ધીમે ધીમે વધ્યો હતો. ટુંકામાં બીજી રીતે જીંદગી શાન્તિમાં-સુખમાં ચાલી જતી હતી. કોઈ વખત પોતે માંદા પડે ત્યારે કુટુંબ સાંભરતું. સ્વભાવ એટલો નરમ હતો કે તરત ગભરાઈ જતા. પણ પાછા સ્વસ્થ થતાં પોતાની એકાકી સ્થિતિને જ સ્વાભાવિક ગણીને સંતોષ રાખતા. સ્વભાવ બહુ ઉદ્વેગી નહિ, એટલે એટલાં વર્ષો એકલા રહ્યા છતાં ઘરમાં વ્યવસ્થા કે ઉજ્જવળતા ન હોતાં દેખતાં પણ અવ્યવસ્થામાં અને કચરા ધુળમાં પોતાને કોઈની ડખલગીરી વગર પડ્યા રહેવાનું મળતું એજ એમને ગમી ગયું હતું.

છેવટ ૧૯૭૭ ની શરૂઆતમાં જુનાગઢમાં ઇન્દુલ્યુએન્સ ચાલ્યો, તેમાં એમને પહેલાં તાવ આવ્યો અને પછી એમાંથી ન્યુમોનીયા થઈ ગયો. એમના મોટાભાઈ ગોપાલજીભાઈ સપ્તનીક જુનાગઢ ગયા હતા. મૂળશંકરભાઈને આ લખનાર ઉપર બહુ મમત્વ હતું, જ્યારે જ્યારે મળે ત્યારે બહુ ખુશી થતા, હમેશાં પત્ર વ્યવહાર રાખતા અને અને પોતાના મનની વાતો નિઃસંકોચપણે કહેતા તથા મનના સમાધાન માટે શાસ્ત્રીય ચર્ચા પણ કરતા.

છેલ્લા મંદવાડ વખતે પણ આ લખનારને છેવટની બલામણુ કરવા તાર કરી તેડાવ્યો હતો, પણ કાંઈક ચાલસથી, કાંઈક પ્રમાદથી અને કાંઈક તારના શબ્દોમાંથી રોગની ભયંકરતા ન સમજવાથી હું જઈ શક્યો નહિ અને મૂળશંકરભાઈએ પોષ વદ અમાસે પરલોક વાસ કર્યો.

મૂળશંકરભાઈએ ધાયું હોત તો સારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરી શકત. ખાસ કરીને એમાં ૧૫ વર્ષો દરમિયાન તેઓ કુટુંબની તથા ખીજા ઉપાધિથી મુક્ત હતા. એમાં એમાં નિયમિત રીતે એટલી કમાણી આવ્યા કરતી કે એ બાબતની પણ ચિન્તા નહોતી અને અવકાશ બહો હતો. ગુજરાતી તથા સંસ્કૃતમાં લખવાની આવડત હતી. છતાં મૂળશંકરભાઈએ માત્ર સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહના અભાવે વિશેષ લખ્યું નથી.

પહેલી અવસ્થામાં યોગ વાસિષ્ઠના કેટલાક ભાગનું ભાષાંતર વેદ ધર્મ સભાને કરી આપેલું, અને આયર્ધર્મ પ્રકાશમાં (૧૯૫૭ ના ૨-૩-૪ અંકોમાં) એક નિબંધ છપાવેલો પછી ભક્તિતત્ત્વ ઉપર ભાગવતના સાર રૂપે એક ગ્રંથ લખવા માંડેલો પણ પૂરો થયો નહિં અને જેટલું લખાણ છે તે કમબલ ન હોવાથી છાપી શકાય એમ નથી, અબ્યુદયનાં મૂળ તત્ત્વો એ નામે પણ એક મોટો ગ્રંથ લખવા માંડ્યો હતો જે પૂરો થયો નથી પણ એમાંનો કેટલોક ભાગ આ સાથે છાપ્યો છે. આ સિવાય એમણે કૃત્યાકૃત્ય વિમર્શ નામનો ગ્રંથ છપાવી ખૂબ પાડ્યો હતો; જેમાં કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય વિષે માર્મિક શ્લોકોદ્ધારા ઉપદેશ આપ્યો છે. ગ્રંથ છપાયેલ હોવાથી ફરી છાપવાની જરૂર નથી પણ કેવી સુસ્થિત સંસ્કૃત ભાષા તેઓ લખતા એના દાખલા તરીકે નીચે એ ચાર શ્લોકો ઉતાર્યા છે.

એમની ગુજરાતી પણ રચના પણ સરલ અને માર્મિક હતી. ગુજરાતી મહામાં એમણે વધારે લખ્યું હશે પણ મળ્યું નથી; જે થોડી કવિતા મળી છે નીચે છાપી છે.

૧૯૦૯ માં રાજકોટમાં ભરાયેલ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે મૂળશંકરભાઈએ કેળવણીનું ખર્ચ સાહિત્ય એ નામનો એક નિબંધ લખી મોકલેલો જે પરિષદ વખતે વંચાયો ન હોતો તેમ એના રિપોર્ટમાં છપાયો નથી. આ નિબંધની એક નકલ મૂળશંકરભાઈના કાગળોમાં મળી આવવાથી તે અત્રે છાપ્યો છે.

કૃત્યાકૃત્ય વિમર્શમાં છપાયેલા મૂળશંકરભાઈના ચોતાના કેટલાક સરસ શ્લોકો.

શરીર મનસોઃ શ્રેષ્ઠં બલં યેષ્વતિષ્ટતે ।

ગુણવત્ત્વં ચ વિદ્વત્ત્વં તેષાં સ્યાન્નૂનમુન્નતિઃ ॥

ચતૂર્ણાં બલમેતેષાં યાવન્નૈવાઽઽપ્નુયાત્ સ્થિતિમ્ ।

તાવદભ્યુદયસ્યાશા મૃષા મૃગજલાદિવત્ ॥

એતદેવ પરં દ્રવ્યં સર્વદેશસ્ય સર્વથા ।

લોકોત્તરપ્રભાવાણા મુદ્ગ્ધવોયન્મહાત્મનામ્ ॥

વિદ્યાવતાં ગુણવતાં સમર્થાનાં વિવેકિનામ્ ।

સતાં મહામભાવાણાં જન્મ દેશસ્ય વૃદ્ધયે ॥

અલસૈર્બુદ્ધિહીનૈશ્ચ નિર્બલૈઃ સ્વાર્થતત્પરૈઃ ।

નિર્વિઘ્નૈર્નિમુખૈર્લોકૈર્ન દેશોદયસંભવઃ ॥

સંહતિર્વિક્રમઃ સત્યં સદ્વિદ્યા સન્મતિર્બલમ્ ।

નિશ્ચયો નિત્યમુદ્યોગો યેષાં તેષાં સમુન્નતિઃ ॥

અર્થ—જેઓમાં શરીરનું તથા મનનું બળ હોય; તેમજ સદ્-ગુણો તથા વિદ્વતા હોય તેઓની અવશ્ય ઉન્નતિ થાય છે. જ્યાં સુધી આ ચાર વસ્તુનું બળ [શરીરબળ, મનોબળ, સદ્ગુણો અને વિદ્વતા] બરાબર સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી અભ્યુદયની આશા ઝાંઝવા નાં જલ પેઠે મિથ્યા છે. બધા દેશોનું લોકોત્તર પ્રભાવવાળા મહા-ત્માઓ ઉદ્ભવે એજ સર્વથા ખરું દ્રવ્ય છે. વિદ્યાવાળા, ગુણુવાળા, સમર્થ વિવેકી અને મહાપ્રભાવવાળા સત્પુરુષોનો જન્મ થવાથીજ દેશનો ઉદય થાય છે.

આજસુ, બુદ્ધિહીન, નબળા, સ્વાર્થ પરાયણ વિદ્યા વગરના અને ગુણુવગરના લોકોથી દેશનો ઉદય સંભવતો નથી. સંપ, પરાક્રમ, સત્ય, સદ્વિદ્યા, સન્મતિ, બળ અને હંમેશાં ઉદ્યોગનો નિશ્ચય જેમાં હોય છે તેની ઉન્નતિ થાય છે.

સદ્ગત મૂળશંકર દયારામની ગુજરાતી કવિતા.

નિવૃત્તિ લાંબને બેઠા, મનતો ભટક્યા કરે, ॥

એવી નિવૃત્તિ લેવાથી કહોને કાર્ય શું સરે. ॥ ૧ ॥

જેનાથી મનની શાંતિ પરિણામે સધાય છે, ॥

એવી પ્રવૃત્તિથી અતિ નિવૃત્તિમાં જવાય છે. ॥ ૨ ॥

ખાંસડાં ખૂબ ખાવાથી અતિ વૈરાગ્ય થાય છે, ॥

મહા મર્કટના જેવા મનનો એ સ્વભાવ છે. ॥ ૩ ॥

ગમે તેમ કહો લોકો તેની તો પરવા નથી, ॥
 આત્મા તારો કહે છે શું તે તો જોજો મથી મથી. ॥ ૪ ॥
 વસ્તુને ઝાળખી તેમાં વિશુદ્ધ સ્નેહ ભાવથી, ॥
 આનંદ થાય જે તેની ઉપમા વિશ્વમાં નથી. ॥ ૫ ॥
 પ્રેમનો પંથ છે ન્યારો તેમાં સંચાર કાકનો, ॥
 ખોટો દેખાય છે અંતે બહુધા ડાળ લોકનો. ॥ ૬ ॥
 બંધુ ત્રયી પણ અહો, ભૂલે જ્યાં બંધુભાવને, ॥
 ત્યાં શેનો અન્યનો ધોખો, એમ લાગ્યા કરે મને. ॥ ૭ ॥
 લોકો પોતાતણું જોને માને તે દેહ પાંજરું, ॥
 નથી પોતાતણું ત્યારે ધોખો શું અન્યનો કરું. ॥ ૮ ॥
 કાળનો મહિમા એ છે, માયા એનુંજ નામ છે, ॥
 ખોટામાં મોહ પામીને સત્ય ભુલી જવાય છે. ॥ ૯ ॥
 વિષયો ભોગવ્યા ભારે, ખાધાં, પીધાં, ભણ્યા, ગણ્યા, ॥
 સત્ય માર્ગે સ્થિતિ, એતો લોહાના ચાવવા ચણ્યા. ॥ ૧૦ ॥
 ક્યાં, કોનું, કોણુ છે અંતે જ્ઞાંતિ માત્રજ વિશ્વ છે; ॥
 રાગ દ્વેષતણો તેમાં શીરીતે અવકાશ છે ? ॥ ૧૧ ॥
 સાચે સાચું સુખ હૃદયનું જ્ઞેષ્ટું હોય તારે,
 શાંતિને તું પરમધન જે માનતો હોય ભારે,
 ચિંતાઓથી મગજ પણ જે ઘાકતું હોય તારું,
 તો માની લે સરલ મનથી જે બને તેજ સાચું. ॥ ૧૨ ॥

જ્યાં વાણીની પણ ગતિ નથી ચિત્ત પહોંચે નહિં જ્યાં,
 મોટા મોટા નર પણ ઘણા ખાત્ય ગેથાં બહુ ત્યાં,
 વિદ્વાનોની નજર ન પડે અન્ય તો શુંજ જાણે,
 સાચું જેને શરણુ શિવનું તેજ તેને પીછાણે. ॥ ૧૩ ॥

સાચંકાલે વિવિધ વિહંગો વૃક્ષમાં થાય ભેળાં,
 એવી રીતે પ્રિયજન બધાં દૈવયોગે મળેલાં, ॥
 એવું જાણી હૃદય સ્થગિતું હવે ધૈર્ય વાળું,
 શા માટે તું બહુ ટળવળી થાય હેરાન ઠાલું. ॥ ૧૪ ॥

ક્યાં જેને હું મૃદુલમનના આ જણાવું વિચારો,
 હાર્યો છું હું હરિ ! હરિ ! હવે તોય આવ્યો ન આરો, ॥
 આડે પંથે, રહિ હૃદયમાં, કામને જે બડાવો,
 અંતર્યામી પ્રભુ ! નવ ઘટે આપનો ન્યાય આવો. ॥ ૧૬ ॥

પાશે બાંધી પ્રથમ, પછીથી લાલચોમાં ફસાવી,
 વેશો આપી, વિવિધ જન્મના નાટ્યમાં તો નચાવી, ॥
 હાથે ઝાલી, ભવજલધિના મધ્યમાં તો લયાવી,
 મૂકીહો, એ અઘટિત કથા ક્યાં જઈ નાથ કેવી. ॥ ૧૭ ॥

भूषणशंकर दयाराम शास्त्री.

ૐ તત્સત્ .

ધણું અધ્યયન કર્યું, ધણું વાંચ્યું, ધણું અનુભવ્યું, ધણું વિચારે કર્યાં, ધણું મહાનુભાવેનો સમાગમ થયો. ધણું ઇષ્ટ અનિષ્ટ પ્રસંગોમાં અથડાયા, અને જોતા જોતામાં સમય પણ ધણો ચાલ્યો ગયો. હવે કાંઈક સાર્વજનિક હિત સંબંધે લખાય તો ઠીક, એમ વિચાર થઈ આવતાં આજે મારી કલમ હાથમાં લઉં છું. અને ઇચ્છું છું કે જગન્નિયાયક સર્વ શાંતિયુત પરમતત્ત્વ તેને સત્કૃતિમાંજ પ્રેરે. કવિવર્ય કાલિદાસ સત્ય લખે છે કે મિત્રઠચિર્હિલોકઃ આ જગતમાં પ્રકૃતિની વિચિત્રતાને લીધે મનુષ્યની રૂચિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એટલે પછી આ લેખ સર્વ પ્રિય હોઈ શકે કે કેમ! એ સંશયકોટિનિવિષ્ટ છે; તો પણ સદ્વિદ્યા અને સદ્વિચાર તરફ દ્રઢ પ્રીતિ ધરાવતી સાર સાહિત્યી સાહિત્ય પરિષદ આ લેખને યોગ્ય માન દષ્ટિથી જોશે એમ આશા રાખી આ લેખ શરૂ કરવામાં આવે છે.

કાઠીયાવાડમાં [મારા ધારવા પ્રમાણે] સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનો આ પહેલોજ માનપ્રદ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. તે જોતાં ભારે આનંદ થાય છે અને મારો આ અલ્પ લેખ પણ તેમની વિશાળ અને ઉદાર દષ્ટિ તળે મૂકાશે એ જોઈ વધારે સંતોષ થાય છે. આ ઉજવળ આરંભ, પરિણામ રમણીય હોઈ સર્વથા શ્રેયસ્કર નીવડે, એમ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા પ્રતિ નમ્ર પ્રાર્થના છે. (તથાસ્તુ)

કેઠવળીનું સાફલ્ય કિંવા વિદ્યાનું સ્વરૂં ફલ.

જે વિષયપર આજે લખવાનો આરંભ થાય છે તે વિષયજ્ઞ અતિ ગહન છે. તેા પણ નમઃ પતન્ત્યાત્મસમં પતત્રિણઃ એ ન્યાયને અનુસરી આ પ્રવૃત્તિ છે.

પ્રાયઃ જગતમાં લોકોનો ઘણો ભાગ એમ સમજે છે કે ઇંગ્રેજ ગુજરાતી સંસ્કૃત કે અમુક ભાષાના અમુક ગ્રંથો લખ્યા કે અમુક ડીગ્રી મેળવી એટલે પછી કેળવણીની પરિસમાપ્તિ થઈ ચૂકી; પણ વસ્તુતઃ (તત્ત્વ દ્રષ્ટિથી) જોતાં તેમનાથી શરીરને અને મગજને કેળવી તેમાં રહેલી નિગૂઢશક્તિઓનો વિકાસ કરી પુરૂષાર્થ સિદ્ધિમાં તેનું પર્યવસાન થાય ત્યારેજ કેળવણી ખરેખરી ફળવતી થઈ ગણાય, એમ લાગે છે. મિતાક્ષરકાર વિદ્યાનેશ્વરતો વિદ્યાઃ પુરૂષાર્થસાધનજ્ઞાનનિ. પુરૂષાર્થનાં સાધનોનું જ્ઞાન મેળવનું એજ વિદ્યા છે. (નહિં કે માત્ર અમુક ચોપડીઓનું અધ્યયન કર્યું એટલે થઈ રહ્યું) એવી વિદ્યા પદની વ્યાખ્યા આપે છે. વિદ્યાનું અથવા કેળવણીનું આવું વિશાળ સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં રાખી પૂર્વકાળમાં કેળવણી અપાતી હોય એમ જણાય છે. નહીંતર વાદ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ જેવા અપ્રતીમ નરરત્નોનો ઉદ્ભવ જ શીરીતે સંભવે ?

દરેક દેશનું ખરું દ્રવ્ય તેમાં વસનારી ઉત્તમ સમર્થ (શારીરિક માનસિક બળ સંપન્ન, સદ્ગુણી તથા વિદ્વાન) વ્યક્તિઓ જ છે. કેમકે જગતમાં મનાતાં બીજાં દ્રવ્યો એવી વ્યક્તિઓ પોતાના પુરૂષાર્થ બળથી મેળવી શકે છે. પણ જો એવી ઉત્તમ વ્યક્તિઓ દેશમાં ન

* આકાશ અનંત છે પરંતુ તેમાં પક્ષીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે હરે છે.

થતી હોય અથવા તેને બદલે નિર્માણ (નમાલી) વ્યક્તિઓ પેદા થતી હોય તો દેશનું બીજું દ્રવ્ય નિરૂપયોગી થઈ પડે છે અથવા તો અન્યત્ર ધસડાઈ જાય છે. કૃળવણીનો મૂળ ઉદ્દેશ પણ એવી ઉચ્ચવ્યક્તિઓ તૈયાર કરવી એવો હોય એમ ભાસે છે.

અહો ? અનિર્વાચનીય માયાનો, અચિંત્યકાળ બળનો અને અતકર્મ ધૃશ્વિરેન્દ્રાનો પ્રભાવ કેવો વિચિત્ર અને બળવત્તર છે કે તે એક અદ્વ્ય ક્ષણમાં મેરૂતે તૃણ તુલ્ય અને તૃણને મેરૂ તુલ્ય બનાવી દે છે. તેની ગતિ ખરેખર અવણ્ય અને આશ્ચર્યજનક છે. પુરાતન ઇતિહાસો તરફ દ્રષ્ટિ કરશું તો જણાશે કે આ આપણી આર્યાભૂમિ પુરાતન કાળમાં અસંખ્ય નરરત્નોના ક્ષેત્રરૂપ હતી. ભગવતી લક્ષ્મીએ સરસ્વતી દેવી સાથેનું પોતાનું સહજ વેર છોડી દઈ તેમાં નિવાસ કર્યો હતો. સદ્વિદ્યા અને સદ્ધર્મનું તે એક ક્ષીડા સ્થળ ગણાતી હતી. હરિશ્ચંદ્ર નળ, યુધિષ્ઠિર, શિબિ, કર્ણ, ભગીરથ આદિ રાજાઓ; વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓ; કણ્વાદ, ગૌતમ, પાણિનિ, પતંજલિ આદિ દર્શનકારો અને કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણભટ્ટ આદિ કવિ રત્નો તેમાં થતાં હતાં. આજ શોધવા જતાં અમુક નરરત્નોને (અપવાદ રૂપે) બાદ કરતાં એવા મહાનુભાવો ધણાજ વિરલ જોવામાં આવે છે એ ખરેખર શોચનીય છે.

આપણે આર્ય શા માટે કહેવાઈએ છીએ અને આપણો દેશ આર્યાવર્ત એવા નામથી શા માટે કહેવાય છે એ વિષય પરત્વે કાંઈક વિચાર કરીયે.

મનુસ્મૃતિ પર ટીકા કરનાર કુલ્લૂકભટ્ટ આર્યાવર્ત શબ્દનો અર્થ આર્યાઃ અન્ન આવર્તન્તે પુનઃપુનઃ ઉદ્ભવન્તીતિ આર્યાવર્તઃ (આર્યો આ ભૂમિ પર

વારંવાર ઉદ્ભવે છે માટે આર્યાવર્ત) એવો બતાવે છે. અને આર્યનું લક્ષણ (નીતિશાસ્ત્રકાર) કામંદકમુનિ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

કુલં, શીલં, દયા, દાનં, ધર્મઃ, સત્યં કૃતજ્ઞતા ॥

અદ્રોહ इति येष्वेतत्तान् आर्यान् संप्रचक्षते ॥

(કુલીનતા, સુશીલતા, દયા, દાન, ધર્મ, સત્ય, કૃતજ્ઞતાપણું અને અદ્રોહ, એ સઘળું જેમાં રહેલું હોય તેને આર્ય કહેવામાં આવે છે.)

આ વિવેચનથી આર્યાવર્ત શબ્દમાં અને આર્ય શબ્દમાં કેટલું બધું ગૌરવ રહેલું છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. અને આર્યાવર્તમાં વસનાર વ્યક્તિઓનું શું કર્તવ્ય છે તે પણ તરી આવે છે.

પ્રાચીન કાળમાં કેવી શિક્ષણ શૈલી (કેળવણી અપાતી) હતી, તેના એકાદ બે (અમુક) દાખલાઓ આ નીચે આપું છું તેથી આ પુરાતન આર્યનીતિ રીતિ કેવી ઉજ્જવળ અને ઔચિત્યવાળી હતી તે જણાયા વિના રહેશે નહીં.

દ્રૌપદી સ્વયંવર સમયે જ્યારે બધા વર્ગ બેળો થયો હતો, સર્વ પોત પોતાની મેળે સ્થાન પર બેસી ગયા હતા, તે સમયે તે સર્વને જોવા ને એક પોતાની દાસી સમેત દ્રૌપદી રંગમંડપમાં આવ્યાં અને અંદર પ્રવેશ કરતાં જ તેની દાસીએ તેને પ્રથમ બીજમ પાસે લઈ જઈ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

શંભોર્મૂર્ધ્નિ ગતાગતાનિ કુરુતે યા ચંદ્રલેખાંકિતે ।

तस्याः शांतनवोऽयमुज्ज्वलयशाः स्वर्गापगायाः सुतः ॥

વંદિત્વૈતમુદગ્રમાર્ગવશરશ્રેણીત્રિપાલકૃતં

મીષ્મં સુમ્નુ તતઃ સ્વયંવરનૃપાન્ પ્રત્યેકમાલોકય ॥

હે દ્રૌપદિ, ચંદ્ર લેખાવડે ચિહ્નવાળા શંકરના મસ્તકમાં જેની જાવ આવ થયા કરે છે અર્થાત્ જે શંકરને શિરો ધાર્ય છે. એવી ભગવતી ગંગાના શંતનુ રાજાથી થયેલા પુત્ર આ ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા બીષ્મ છે; પરશુરામનાં તીક્ષ્ણ બાણોની પંક્તિનાં વણોથી સુશોભિત એવા એ બીષ્મપિતામહને પ્રથમ વદન કરી પછી આપ સ્વયંવર મંડપમાં રાજાઓનું અવલોકન કરો.

આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધમાં ભગવતી ગંગાના અને મહારાજા શંતનુ ના પુત્ર હોવાથી બીષ્મ, ઉભયકુલ વિશુદ્ધ છે એવો ભાવ બતાવ્યો છે અને તેની મહત્તા સૂચવી છે. તેમજ ઉજ્જ્વલચા: એ પદ્ધતી આટલું વૃદ્ધ વય છતાં અદ્યાપિ તેની કીર્તિ નિષ્કલંક છે એવું સૂચવ્યું છે. ઉત્તરાર્ધમાં પરશુરામનાં તીક્ષ્ણ બાણોના ધ્રા વાગવાનું બતાવવાથી પરશુરામ સાથેનો તેમનો તુમુદ્ર યુદ્ધ પ્રસંગ સૂચવ્યો છે. અને એથી એકવીશવાર નિઃક્ષત્રિય પૃથિવી કરનાર (૪૨૫૨૧૦૦૦ રૂપે ગણાતા) મહાસમર્થ વીર પરશુરામનો પણ પરાજય કરનાર બીષ્મપિતામહના નિરતિશય (સર્વોત્કૃષ્ટ-અસાધારણ) શૌર્યનું હોતન થાય છે. આ સધળાં વિશેષણોથી બીષ્મ સર્વથા અધાના કરતાં પ્રથમ વદન યોગ્ય છે એવો આશય સ્ફૂરે છે અને આ દાસીની ઉક્તિરૂપ શ્લોકના સમગ્ર તાત્પર્યથી તેનું [દાસીનું] વ્યવહાર અને નીતે એ બંને વિષયમાં નિપુણપણું જણાઈ આવવાથી જનનામાં તે રાખવા યોગ્ય છે એવું સંસૂચન આવે છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે એક રાજપુત્રીની પાસે રાખેલી સામાન્ય દાસી પણ કેવી કેળવાયેલી દેખાય છે, તો પછી ઉચ્ચ કાટિનો વર્ગ કેવો કેળવાયેલો હોવો જોઈએ એ કેમુતિક ન્યાયથી જાણી શકાય છે.

લોકોત્તર મનોબળવાળા અર્જુનનો દાખલો પણ અહીં ટાંકરા જેવો છે.

અધર્મ પરાયણ કૂર કૌરવોનો પરાજય કરવાને વેદવ્યાસના ઉપદેશથી હિમાલયમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા અર્જુન પાસે માત્ર તેની પરીક્ષા જોવા ઇંદ્ર મુનિ વેશે આવી સંસારની અનેક પ્રકારે નિઃસારતા બતાવી તપોબળનો ઉપયોગ મોક્ષ મેળવવામાં કરવાની બલામણુ કરે છે. પરંતુ કૌરવોની કૂર હૃદયભેદક વર્તણૂકથી અતિ સંતપ્ત હૃદયવાળા અને તેના તરાસવ માટેજ તેમાં સાધનભૂત અસ્ત્ર મેળવવાને ઉગ્ર તપ કરતા અર્જુન તેનો જે જવાબ આપે છે તેમાંથી અમુક શ્લોકો ટાંકુ છું; જેથી અર્જુનના અદ્ભુત મનોબળનો સહજ ખ્યાલ આવી શકશે.

ક્ષત્રિયસ્તનયઃ પાંડોરહં પાર્થો ધનંજયઃ ।

....

કૃષ્ણૈદ્વિપાયનોષદેશાદ્વિભર્મિં વ્રતમદ્ભુતમ્ ॥

અપહસ્યેડથવા સદ્ધિઃ પ્રમાદો વાઽસ્તુ મેધિયઃ ।

અસ્થાનવિહિતાયાસ્મિન્નિદેતુ વા ભવાન્ ॥

વંશલક્ષ્મીમનુદયૃત્ય સમુચ્છેદેન વિદ્વિષામ્ ।

નિર્વાળમપિમન્યેઽહ મન્તરાયં જયશ્રિયઃ ॥

એવટ કહે છે કે

વિચ્છિન્નાશ્રવિલાયં વા વિલીયે નગમૂર્ધનિ ।

આરાધ્ય વા સહસ્રાક્ષ મયજઃશલ્યમુદ્ધરે ॥

હું ક્ષત્રિય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું વળી પાંડુનો પુત્ર છું [મહા-
કુલીન છું વીરછું] તેમાં પણ કુંતાજીથી થયેલો છું (માદ્રીથી નહીં)
ધનંજય છું (ઉત્તર કુર દેશને જીતી તેમાંથી અખુટ ધન લાવનારો છું).

શ્રી વેદ વ્યાસના ઉપદેશથી આ ઉત્તમ તપ મેં ધારણ કર્યું છે.

સત્પુરુષો મારી હાંસી કરો અથવા મારી બુદ્ધિનો કાંઈક પ્રમાદ
થતો હોય તો પણ બલે થાઓ અથવા તો વગર વિચારે અસ્થાને આ-
યાસ કરનાર આપ (નિષ્કુળ પ્રયત્નને લીધે) લજ્જા પાત્ર થાઓ;
પરંતુ આ સમયે શત્રુઓને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી વંશલક્ષ્મીનો
ઉદ્ધાર કર્યા વિના નિર્વાણપદ મળે તો તે પણ જયલક્ષ્મીના એક
અંતરાય રૂપ છે એમ હું માનું છું.

પવનના ઝપાટાથી વિખેરાઈ જતાં કે ગળી જતાં વાદળાંની
પેઠે હું આ હિમાલય પર્વતના શિખરમાંજ લય પામી જઈશ
અથવા તો ઈંદ્રનું આરાધન કરી (મારું ધારેલું કાર્ય પાર પાડી)
અપકીર્તિરૂપ સત્યને કાઢી નાખીશ આવો મારો દ્રઢ નિશ્ચય છે.

આવા દ્રઢ મનોબળવાળા પુરુષોજ ધાર્યા પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય
પાર ઉતારે છે. આવો દ્રઢ નિશ્ચયવાળો પુરુષ પરમાર્થ તરફ ઉતરે
તો તેમાં પણ તે દુષ્ટો મેળવે એ નિઃસંદેહ છે. મનોબળનો પ્રબળ

અવાહ પૂર એક દશામાંથી ફેરવી બીજી દશામાં લઈ જવો એટલું જ માત્ર તેને કર્તવ્ય શેષ રહે છે. ભગવદ્ગીતામાં કહેલી દેવી સંપત્તિના ગુણો જેટલે અંશે પ્રબળ તેટલે અંશે તેઓ ઉભય લોકમાં ઉપકારક થાય છે.

અહીં દાનવીર કણુનો દાખલો પણ જણાવવા જોવો છે.

મહાભારતના યુદ્ધ પ્રસંગમાં અજેય (જીતી ન શકાય એવો) કણુ પાસેથી ઈંદ્ર બ્રાહ્મણરૂપે આવી, કવચ કુંડળ કે જે કણુની અજેયતાના સાધનરૂપ છે, તે માગી જવાની તજવીજમાં છે. અને તેની ખબર સૂર્યને પડવાથી સૂર્ય તે નહીં આપી દેવાની અગાઉથી આવી ભલામણ કરે છે. પણ દાનવીર દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કણુ તેને જવાબમાં જણાવે છે કે—

યદ્ગેહે પ્રતિહારભૂતલશિલા ચિંતામણિઃ, કલ્પકાઃ

યસ્યારામહીરુદ્ધાશ્ચ, સુરભિઃ સા હોમધેનુઃ પુનઃ, ॥

તાદૃગ્ યાચતિ ચેદુપેત્ય મઘવા સંપૂર્ણ તત્કામનાં ।

ત્રૈલોક્યસ્ય વદાન્યસંસદુપરિ સ્યામેષ મે નિશ્ચયઃ ॥

જે ઈંદ્રને ધેર પ્રતિહારને (દારપાલને-ચોકીદારને) બેસવાની કે ઉભા રહેવાની ભૂતલની શિલા-ચિંતામણિઓની છે. જેના બગીચામાં કદપવૃક્ષો વૃક્ષોરૂપે રહેલાં છે અને સાક્ષાત્ ભગમુખા જેવી તો જેની હોમધેનુ છે; એવો અપ્રતિમ ઐશ્વર્યવાળો મન્દ્ર (એક કંગાસની પેઠે) મારી પાસે આવી યાચના કરે તો પછી તેની કામના પૂર્ણ કરી આખા ત્રૈલોક્યમાં રહેલા દાનવીરોની સભામાં હું અમમકય-શિર-રોચ્યરૂપ થાઉં એવો મારો નિશ્ચય છે.

અહીં કુર્ણુનો દૃઢ નિશ્ચય અને મનની ઉદારતા એજ જોવાનાં છે. અને તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે.

શરીર બળનો દાખલો જોવો હોય તો મહામુનિ કણ્વના આશ્રમમાં નિવાસ કરતા બાળ વયના દુષ્યંત પુત્ર ભરતનું બળ અને પરાક્રમ કેવું હતું તે જુઓ. વેદવ્યાસ એ વિશે શું લખે છે:—

મૃગેન્દ્રાન્ તરસા બધ્વા ક્રીઢતિ સ્મ સ બાલકઃ

પોતાના બળથી સિંહોને બાંધીને તે બાળક (દુષ્યંતપુત્ર-ભરત) તેની સાથે ક્રીડા કરતો હતો.

કેવળ શારીર બળથીજ કૃતકૃત્યતા સંભવતી હોત તો પોતાની ઉન્નતતાથી સર્વને તોળ્યા પોકરાવનાર કેટલાક મદોન્નત સાંઠો, પાડાઓ અને હાથીઓ વિગેરે કૃતકૃત્ય ગણાત પણ તેમ નથી. શારીર બળ સાથે માનસિક બળ અને તેની સાથે સદ્ગુણો જોઈએ. કેટલાક મનોબળવાળા અને શારીર બળવાળા મહાપુરૂષો પણ મન આડે રસ્તે ચડી જવાથી ભારે તોફાન કરનારા નીવડે છે માટે શરીર બળને અને મનોબળને સદ્ગુણોના પટની (સંસ્કારની) અપેક્ષા રહે છે. એ સદ્ગુણોને વળી વિદ્વાની સહાયતા હોય તો તે ત્રણેયનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતેજ થાય. તેને માટે ઉભય પ્રકારનું (શારીરિક માનસિક) બળ અને તેની સાથે સદ્ગુણો તથા વિદ્વતા એ ચતુષ્ટયને અત્ર શ્રેયસ્કર ગણવામાં આવેલ છે. અને કેળવણીનું મૂળ રહસ્ય એ ચતુષ્ટયના વિકાસમાં સમાયેલું હોય એમ લાગે છે.

બ્રહ્મચર્ય, યોગ્ય આહાર વિહાર, વ્યાયામ, નિશ્ચિન્તપણું, યોગ્યનિદ્રા, સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી તેનું પાલન, શાંતિ, દૃઢ સંકલ્પ

હિમ્મત, શૌર્ય, સત્સંગતિ ઇશ્વર કૃપા, મહાનુભાવોનો સહવાસ, ઇતિહાસોમાં વર્ણવેલા મહાસત્વ વીર નરોનાં પવિત્ર ચરિત્રોનું શ્રવણ, ચિંતન, સમયની હિમ્મત જાણી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ, કેટલીક અશાસ્ત્રીય અનિષ્ટ શક્તિઓ તરફ ઉપેક્ષા, કોઈ અદ્ભુત મનોબળવાળી જગદ્ગંધ માનનીય વ્યક્તિનું અને તેનાં ઉચ્ચ ચરિત્રોનું પ્રેમપૂર્વક ચિંતન, નિઃસ્પૃહતા, ઇશ્વર પ્રારબ્ધ* આદિપર દૃઢ નિષ્ઠા, ધૈર્ય, સતોષ, સત્ય, પવિત્રતા, પરમધાર્મિકતા અને ઉચ્ચ વાસનાઆદિ સાધનો શરીર અને મન એ બંનેનાં બળને વધારનાર છે. કેટલાંક શરીરબળદ્વારા મનોબળને કેટલાંક મનોબળદ્વારા શરીરબળને અને કેટલાંક ઉભય પ્રકારના બળને વધારે છે.

જેને ત્રણ પ્રકારનું બળ (હવે પછી કહેવાશે તે) ઇશ્વર કૃપાથી મળી ગયું હોય તેને તો એ બળની અભિવ્યક્તિ અને વૃદ્ધિ ઉત્તમ જાતના હીરામાં રહેલાં નિગૂઢ તેજની પેઠે અદ્ભુત પ્રયાસથી જ થઈ જાય છે અને બીજાઓને ઉક્ત સાધનોને યોગે શ્રમથી ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપર કહેલાં ત્રણ પ્રકારનાં બળનો વિભાગ વૈદ્યાચાર્ય વાગ્ભટ્ટ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

સહજં કાલજં યુક્તિકૃતં ચેતિ બલં ત્રિધા ॥

તત્ર સત્ત્વશરીરોત્થં સહજં પ્રાકૃતં બલમ્ ॥

વયસ્કૃતમૃતૂત્થં ચ કાલજં યુક્તિજં પુનઃ ॥

વિહારાહારજનિતં તથોર્જસ્કરયોગજમ્ ॥

* આ સવળા વિષયોપર જુદાં જુદાં પુસ્તકો લખાય ત્યારે સવિસ્તર સમજાવ્યે એટલે અત્ર વિસ્તાર અયોગ્ય વધારે લખાતું નથી.

સારાંશ—સહજ બળ, કાળજન્ય બળ, અને યુક્તિજન્ય બળ એમ બળ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણના યોગથી થયેલું માનસિક બળ તેમજ શરીરની સાથેજ બંધાઈ ચૂકેલું સ્વાભાવિક શરીરબળ સહજ બળ કહેવાય છે. વય એટલે બાલ્ય-યૌવનાદિક તેને અનુસારે થતું તથા હેમંતઆદિ ઋતુથી થતું એવું જે બળ તે કાળજન્ય બળ કહેવાય છે. અને યોગ્ય આહારવિહારથી તેમજ ઉર્જાકર પદાર્થોના યોગથી જે બળ આવે છે તે યુક્તિજન્ય કહેવાય છે. રસાયન વાજીકરણઆદિ ઉર્જાકર—ઓજ વધારનાર—બળ વધારનાર—પદાર્થોના યોગો નીચે પ્રમાણે:—

જેમકે જે દેશમાં બળવાન પુરુષો પેદા થતા હોય તે દેશમાં જન્મ, સુખકારક કાળયોગ (ઋતુની સારી સ્થિતિ), ખીજની, ક્ષેત્રની, ગુણોની શરીરની, આહારની અને સત્વની (મનોબળની) સંપત્તિ એ સર્વ ઉર્જાકર યોગ કહેવાય છે. તેમજ રસાયનતંત્ર, વાજીકરણતંત્ર આદિમાં કહેલા બળ વધક યોગો પણ ઉર્જાકર યોગમાં ગણાય છે. આ વિષયમાં લ'આ-જુના ભયથી અત્ર વિરામવું પડે છે. વિશેષ જ્ઞાસા હોય તેણે તદ્વિષયક શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું.

પૂર્વ કાળમાં ધર્મની કેળવણી વધારે અપાતી હતી અને લોકો તેને મુખ્ય કર્તવ્ય કોટિમાં ગણતા હતા. વચમાં એક કાળ તો એવો હતો કે જેમાં કેવળ ધર્મજ સ્વધર્મ સંસ્થાનો સંસ્થાપક હતા. મહાભારતકાર (વેદવ્યાસ) જણાવે છે કે—

नैव राज्यं न राजासीन्न दंड्यो न च दांडिकः ।

धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

મનુ મહારાજ કહે છે કે--

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાને વિધીયતે ॥

અર્થાત્ અર્થ અને કામ એ વચલા પુરુષાર્થમાં જેઓની આસક્તિ નથી તેવાઓને માટે ધર્મજ્ઞાનનું વિધાન છે. ધર્મપાલનમાં અર્થ અને કામ એ જે પુરુષાર્થની આસક્તિ છોડી દેવી પડે છે, તેજ ધર્મનું પ્રાયઃ યથાર્થ પાલન થઈ શકે છે, પરંતુ હાલના ચાલતા જમાનામાં તો સર્વ વર્ણ સંગ્રહમાં માધવાચાર્ય જણાવે છે કે--

યાવજ્જીવં સુખં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરગોચરઃ ।

મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

इति लोकगाथामनुरुंधानाः नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव
पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपहुवानाश्चार्वाकमतमनु
वर्तमाना एवानुभूयंते

આ લેખ પ્રમાણે પ્રાયઃ દેખાય છે; તોપણ વસ્તુવૃદ્ધિ વિચાર કરતાં ધર્મ સર્વથા કર્તવ્યક્રોટિમાં અગ્રગણ્ય છે. ધર્મનું બળ એ એક અસાધારણ બળ છે. અન્યને આશ્રય ઉપજાવે એવા અસાધારણ કાર્યો ધર્મબળથી થયેલાં આપણે સાંભળીએ છીએ અને કવચિત્ જોઈએ પણ છીએ.

શંકર ભગવાન શારીરક ભાષ્યમાં જણાવે છે કે.

धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः ।

કાદંબરીકાર મહાકવિ જાણીતું પણ કહે છે કે.

ધર્મપરાયણાનાં હિ સદા સમીપસંચારિણ્યઃ કલ્યાણસંપદો ભવન્તિ.

ઇત્યાદિ અનેક પ્રમાણોથી આ વાત સિદ્ધ છે. માત્ર ધર્મનું અર્થ સ્વરૂપ અને વિષયભાગ વિગેરે બરાબર સમજી તેનું પાલન અત્ર ઇષ્ટ ગણવામાં આવ્યું છે.

બુદ્ધિબળ પણ સર્વ કરતાં ચડીયાતું બળ છે.

यद् बलानां बलं श्रेष्ठं तत् प्रज्ञाबलमुच्यते. (ચરકઃ)

પંચતંત્રમાં પેલા શીયાળે મૃગરાજને (સિંહને) દૂધમાં પધરાવ્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. એ માત્ર બુદ્ધિબળનોજ પ્રભાવ છે.

આ બુદ્ધિબળનો અને બીજા બળોનો ઉપયોગ અન્યથા (અવળે માર્ગે) ન થઈ જાય તેને માટે વિદ્વતાની જરૂર છે.

અહીં વિદ્વતા એટલે શું એ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. મિતાક્ષરાકાર (પંડિત વિજ્ઞાનેશ્વર) તે! વિદ્વાન્ ધૃતાધ્યયનરૂપન્નઃ કદાચારઃ એવી વિદ્વાન્ પદની વ્યાખ્યા આપે છે.

ભારતમાં લખ્યું છે કે:—

पठकाः पाठकाश्चैव येचाऽन्ये शास्त्रचिंतकाः ॥

सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पंडितः ॥

જાણ્યા પછી અધ્યયનમાં અને અવલોકનમાં આવેલાં શુભ શાસ્ત્રોનું કે પુસ્તકોનું રહસ્ય સમજી મેળવેલા જ્ઞાનને ક્રિયામાં મૂકવાના

સામર્થ્યનો સમાવેશ વિદ્વાતામાં થાય છે. ખરેખરી વિદ્વાતા ચોપડીઓ વાંચી જવામાં કે ચર્ચામાં ચડાવી લાવણો કરવામાં કે વાતોના તડાકા મારવામાં કે પોથીઓ ઉથલાવવામાં કે દંભથી ખીચારા અજ્ઞાની લોકોને ઉપરનો આડંબર બતાવી દેવામાં નથી; કિંતુ સર્વમાન્ય, શાસ્ત્રવિહિત અને પવિત્ર શિષ્ટ પુરુષોએ આચરેલ અમુક ઉત્તમ નિયમોને અને અમુક સ્થિતિને ખતથી દૃઢ આગ્રહ રાખી પાળવામાં રહી હોય એમ અમે ધારીએ છીએ.

આ સંબંધમાં પણ સમજ માટે એકાદ બે દાખલા ટાંકીએ. એક મહા સમર્થ ધુરંધર ન્યાયશાસ્ત્રી હતા. તેઓ પાતાનો કાળ પ્રાયઃ ન્યાયશાસ્ત્રના પરિશીલનમાંજ ગાળતા હતા. તેઓની પાસે અનેક શિષ્યો આતી ન્યાયશાસ્ત્રનું ઉચું જ્ઞાન મેળવી જતા હતા. જ્યારે દેવયોગે એ નૈયાયિક ધુરંધર પડિતનો અવસાન સમય આવ્યો, ત્યારે તેમના ધર્મ-પરાયણ સેંકડો શિષ્યો ગુરુજીની શુશ્રુષામાં હાજર થઈ ગયા હતા. અવસાન સમય જોઈ શિષ્યો યાદ આપવા લાગ્યા કે જગત્કારણં ચિંત્યતામ્ જગત્કારણં ચિંત્યતામ્ (જગતના કારણનું=પરમાત્માનું ચિંતન કરો.) પેલા ધુરંધર ન્યાયશાસ્ત્રીએ કહ્યું કે પીલવઃપીલવઃપીલવઃ (પરમાણુઓ-પરમાણુઓ-પરમાણુઓ). ન્યાયશાસ્ત્રમાં પરમાણુઓને જગતના કારણરૂપ માનવામાં આવે છે અને ન્યાયનો એ પરમાણુવાદ સુપ્રસિદ્ધ છે.

આવા મોટા સમર્થ વિદ્વાન કે જેમણે સેંકડો શિષ્યોને વિદ્યાદાન આપેલાં હશે, તે દયાળુ પરમધાર્મિક પુરુષનું દૈવી ગુણોને યોગે કલ્યાણજન થયું હોવું જોઈએ એ વાતમાં કશો વિવાદ નથી, પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં આ વિદ્યા એક દેશી ગણાય.

આ સંબંધમાં એક બીજી વાત એ પણ સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે કે દરેક પુસ્તકમાંથી અને દરેક પ્રબંધમાંથી સાર ખેંચવામાં બહુ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. નહીંતર અનિષ્ટ બાબત તરફ પણ દોરવાઈ જવાય છે.

મહાભારત સાંભળનાર પેલા પટેલના કુટુંબની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. એક બીજી વાત પણ મારા વાંચવામાં (આગળ) આવી હતી તે પણ આ નીચે ટાંકું છું.

કોઈ એક સદ્ગૃહસ્થને કોલેજમાં ફળવાયેલો કોઈ રાજપુત્ર રસ્તામાં ભેળો થયો. કોઈ વાતચિતના પ્રસંગમાં રાજપુત્રે અસત્ય ભાષણ કર્યું જે ઉપરથી પેલા સદ્ ગૃહસ્થે તેમને કહ્યું કે આપ વિદ્વાન છતાં અને ઉત્તમ રાજપુત્ર છતાં આવું અસત્ય ભાષણ કેમ કરો છો ? રાજપુત્રે ઉતાવળથી જવાબ આપ્યો કે તમે મહાભારત જોયું છે ? એમાં ખોટું ખોલણું, દગો કરવો, ખટપટ કરવી, કપટ કરવું એ તો અમારા રાજના ધર્મ છે. પાંડવોએ કૌરવોને હરાવ્યા તે શ્રીકૃષ્ણના બતાવેલા કપટ દગાથીજ. કપટ દગાવિના અને અસત્યવિના રાજ્ય કેમ ચાલે !

જુઓ આ મહાભારતનો ઇતિહાસ જાણવાનું ફળ.

(સં. ૧૯૪૨ ના આર્ચ. પુ. ૧૪ અંક ૫ ફાલ્ગુન.)

મતલબ એટલીજ છે કે સાર ખેંચવામાં હંસદૃષ્ટિ રાખવાની છે. પણ મક્ષિકાદૃષ્ટિ રાખવાની નથી. તેની સાથે મનોબળ પણ એટલું બધું દૃઢ જોઈએ કે ધારેલા ઉચ્ચ લક્ષ્યપરથી જરાપણ ડગાય નહીં.

ઈંગ્લેન્ડ નિબંધકાર એમર્સનના નિબંધનાં (ગુજરાતી તરજુમાનાં) નીચેનાં વાક્યો મનન કરવા યોગ્ય છે.

જો આપણે મનનાજ નિર્જળ હોષ્ઠું અને આપણા હૃદયની પ્રતીતિ આપણનેજ નહીં હોય તો આપણાથી કાંઈ બની શકવાનું નથી એ નિશ્ચય સમજાવો. જો આપણે બીકણ હોષ્ઠું તો કોઈ પણ મહદ્ કાર્ય પરમેશ્વર આપણે હાથે કરવાની અપેક્ષા પણ નથી રાખતો એ સ્પષ્ટ છે. આપણા જેવુંજ શિવાજી મહારાજનું હૃદય નિર્જળ હોત તો ધર્મરાજ્ય સ્થપાત નહીં. શૂરા રણજીતસિંહનું મન એવું હોત તો શીખ રાજ્યની સખળતા જણાત નહીં. લોડ કલાધવનું મન એવું હોત તો ઇંગ્રેજ રાજ્યનો અમલ જામત નહીં. અને શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યનું મન એવું હોત તો વેદાંતનો ધ્વજપટ ફફડાવવામાં મુશ્કેલી પડત.

(એમસન નિબંધ.)

ઉચ્ચાલિલાષા, દૃઢ સંકલ્પ અને આત્મકર્તવ્યના માર્ગમાંથી એક તસુપણુ પાછી પાની નહીં બરવાનો પાકો ઠરાવ એજ જીવિતને સફળ અને ઉચ્ચ બનાવવાનાં સાધનો છે. તથા તેમાંજ ખરેખરો પુરુષાર્થ સમાયેલો છે. ફળવાયલા મગજનું એ ખરેખરું ફળ છે.

પૂર્વનો કાળ ગયો તે સાથે તેવા (પ્રભાવવાનું) પુરુષો પણ ગયા. અને તે શિક્ષણક્રમ પણ છેક વિલુપ્ત જેવોજ થઈ ગયો.

ધર્મરાવતારરૂપે ગણાતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ સુદામાની સાથે ગુરુને ઘેર રહી, ગુરુસુશ્રુષા કરતાં વિદ્યાધ્યયન કર્યું હતું અને તેમને પણ કાષ્ટભાર વહન કરી અકસ્માત્ ભારે તોફાન અને વરસાદ થઈ આવતાં મહાધોર અંધારી રાત્રીમાં ગહન અરણ્યમાં સુદામાની સાથે ઠેખાં ખાતાં આથડવું પડ્યું હતું. સોધવા નીકળેલા ગુરુ સાંદીપનિનો ન્યારે ભેટો થયો ત્યારે ગુરુજી બોલ્યા કે.

અહો ! હે પુત્રકા યૂય મસ્મદર્થેડતિદુઃખિતાઃ ।

આત્મા વૈ પ્રાણિનો પ્રેષ્ટસ્તમનાદૃત્ય મત્પરાઃ ॥

તુષ્ટોઽહં મો દ્વિજશ્રેષ્ઠાઃ સત્યાઃ સન્તુ મનોરથાઃ ॥

અહો ! અનુકંપાયોગ્ય પુત્રો, (શિષ્યો) તમે અમારે માટે બહુ દુઃખિત થયા—શરીર કે જે સર્વ પ્રાણિઓને બધી વસ્તુઓના કરતાં વધારે પ્રિય છે, તેની પણ દરકાર રાખ્યા વિના તમે મારી સુશ્રુષા કરી. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! હું તમારાપર પ્રસન્ન થયો છું તમારા સર્વ મનોરથ સત્ય (સફળ) થાઓ.

અહો ! કેવા પ્રકારની ગુરુશિષ્યની ઉચ્ચ લાગણી અને કેવા પ્રકારનો પરસ્પરના ધર્મ બળવવામાં અડગ આગ્રહ. આજે તો એવા પ્રકારના ગુરુશિષ્યના ધર્મો વિદ્યુતપ્રાય છે. અને તેને લીધે ભગવતી વિદ્યા દેવીનો પ્રસાદ પણ જેવો જોઈએ તેવો ઉપલબ્ધ થતો નથી. આર્ય નીતિરીતિનો, આર્ય વિદ્યાનો અને આર્ય ધર્મનો પણ ઉત્તરોત્તર હ્રાસ થતો નજરે પડે છે. એ સઘળું આર્યોના અજ્ઞાનનું, અલસ્યનું, પ્રમાદનું અને ઐકમત્યના અભાવનું પરિણામ છે.

ધૈર્યકૃપાથી કેંગ્રેસો—સભાઓ—પરિષદો વિગેરેનો પ્રચાર દેશમાં શરૂ થયો છે. એ પણ જગૃતિની નિશાની છે. પરમકૃપાળુ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા એ દ્વારા શુભ પ્રવૃત્તિમાં જોડી દેશને (જનસમાજને) ઉચ્ચ માર્ગ તરફ દોરી જઈ ચરિતાર્થ કરે એમ પ્રાર્થના કરતાં આ લઘુલેખ અત્ર સમાપ્ત કરીએ છીએ. શુભં મત્વતુ.

મિતિ વિ. સં. ૧૯૬૫ શ્રાવણ શુ. ૫

લખનાર,

મૂળશંકર દયારામ ગોલાધર.

જૂનાગઢ રાજકીય પાઠશાળાના મુખ્ય શાસ્ત્રી.

ઝંડુ ભટ્ટ વિષે મૂળશંકર દયારામે લખેલી નોંધ.

પરમસ્તિગ્ધ ચિ. પ્રિયબંધુ,

તમે વારંવાર લખ્યા કરતા હતા. તેમજ પરમસ્તેહી રા. પ્રાણા-
ચાર્યનું પણ વારંવાર લખવું થયું હતું એ વિગેરે કારણથી મુ. મહાત્મા
ભટ્ટ સંબંધે થોડુંક લખી આ સાથે મોકલું છું.

લખવાનો પ્રસંગ હમણાં ઘણા સમયથી છુટી ગયો છે એટલે આમાં
બરાબર રંગ ભરી શક્યો નથી એમ મને લાગે છે, તો પણ તમે પોતે વાંચી
જોશો, તેમજ બીજાને પણ જોને વંચાવવા યોગ્ય લાગે તેને વંચાવી જોશો
પછી મને અભિપ્રાય લખી જણાવશો. બધું છપાવવું યોગ્ય લાગે તો
તેમ નહીં તો તેમાંથી કાઢી નાખવાની પણ તમને છુટ છે પણ મને
જણાવવાની જરૂર છે. તેમજ કાંઈક વધારવું હોય તો પણ છુટ છે પણ
જણાવવું જોઈએ કદાચ બરાબર છાપવા ખાતે રચિકર ન થાય તો
મને પાછું મોકલાવવામાં પણ હરકત નથી. એજ હાલ.

શુભેચ્છક,

મૂળશંકર દયારામના શુભાશીષ.

મરહુમ મહાત્મા વૈ. ઝંડુ ભટ્ટ

સંબંધે

એક અદ્ય સ્મરણુ રેખા.

નિર્મૃષ્ટમાયાતિમિરઃ પ્રબુદ્ધો ધ્વસ્તવાસનઃ ।

વ્યવહારપ્રસક્તોઽપિ સમાધિસ્થ ઇતીર્યતે ॥

જે મહાત્મા માયાનું પડળ (આવરણુ) ખસી જવાથી તજજન્ય અંધકાર નિવૃત્ત થઈ જવાને લીધે પ્રભુદ્ધ થઈ ગયેલ હોય અને જેની વાસનાનો પણ વિધ્વંસ થઈ ગયો હોય તે ભલે કદાચ વ્યવહારમાં નિમગ્ન દેખાય તો પણ સમાધિસ્થ જ છે.

ઉપરના શ્લોક પ્રમાણે પરમ માનનીય વૈદ્યરાજ ઝંડુ ભટ્ટ પણ એક ખરેખર મહાત્માજ હતા. એમની પ્રવૃત્તિ તરફ જોઈએ તો તેનો હેતુ સર્વનું હિત કેમ થાય એજ જણાતો હતો. જીવન પ્રવૃત્તિમય છતાં હૃદય વિરાગમય હતું એજ તેમની ખુબી હતી. જે કાળમાં બહુધા જગતની પ્રવૃત્તિ આપણે સ્વાર્થમય જોઈએ છીએ તે (વર્તમાન) કાળમાં પણ વ્યવહારમાં રહીને વેદાંતસિદ્ધાંતને પ્રાયઃ અનુભવમાં મૂકી શકાય છે અને અહંભાવનો પણ ત્યાગ હોઈ શકે છે એમ જગતને પોતાના દૃષ્ટાંતથી બતાવી આપનાર એ એક અસામાન્ય પુરુષ હતા. આખા વિશ્વનું કલ્યાણુ શી રીતે થાય એ ઉપર તેઓની દયામય, વિશાળ અને ઉદાર દૃષ્ટિ રહ્યા

કરતી હતી; પરંતુ કેવળ પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધી લેવાનો હુદ્
વિચાર કોઈ સમયે એમને આવતો અમે જોયો નથી. કેટલાક સમયનું
એમનું ઔદાર્ય એવું તો અપ્રતિમ હતું કે પોતાનાં શરીર સાથે
જડાયેલ કવચ કુંડળને પણ એક બિશુક તરીકે માગવા આવેલ બ્રાહ્મ-
ણને (બ્રાહ્મણ વેષધારી ઈંદ્રને) આપી દેનારા દાનવીર કર્ણના ઔદાર્યનું
અને ધૈર્યનું સ્મરણ થઈ આવે. એ પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે:—

શૂરા ભવન્તિ વિદુષામપિ નાસ્તિ સંખ્યા

પૂર્ણ વનં વ્રતરતૈર્વિરલસ્તુદાતા ।

મ્લાનિં પ્રયાતિ સિતસત્ત્વમયસ્ય યસ્ય

દેહપ્રદાનસમયેઽપિ ન નિત્તવૃત્તિઃ ॥

મતલબ એવો છે કે જગતમાં શરવીર પુરૂષોપણ હોય છે, વિદ્વા-
નોની પણ સંખ્યા નથી, વ્રત કરનાર તપસ્વીઓ વડે જંગલ ભરપૂર
હોય છે, પરંતુ એવો ખરો દાતા પુરૂષ તો વિરલજ મળી આવે છે કે
જેની શુદ્ધસત્ત્વમયવૃત્તિ પરહિત માટે દેહનું પ્રદાન કરવું પડે તેવા પ્રસંગમાં
પણ મ્લાનિને નથી પામતી (સંકુચિત થતી નથી). કાળની અનંતતા
તરફ નજર કરીએ તો આ માનવ જીવન એ એક અગાધ મહાસાગરના
અદ્ભુતિંદુ જેવું છે, છતાં જેઓનું એ અદ્ભુતજીવન પણ વિશ્વના હિતમાં
વ્યતીત થયું હોય અને બીજાઓને અનુકરણ કરવા યોગ્ય થઈ પડ્યું હોય
તો તેઓ સફલ ચરિતાર્થ છે.

દરદીઓના તરફ તેમનું અપાર વાત્સલ્ય હતું. પોતાની પ્રકૃતિ
અસ્વસ્થ હોય છતાં તેની પણ દરકાર ન રાખતાં તેઓ દરદીની સાર-

વાર કરતા એ તો મેં પોતે જાતે અનુભવ્યું છે. દરદી માટે પોતાના ધરના પૈસા વાપરીને પોતે જાતે શ્રમ વેઠીને તેને જોઈતી બીજી પણ મદદ કરી તેઓ ભારે સાહાય્ય આપતા. તેમનું હૃદયજ દયાનો એક ઝરો હોય એવું હતું.

એ મહાત્માની આ લખનાર તરફ સારી પ્રીતિ હતી. હું જ્યારે કચ્છમાં નોકર હતો ત્યારે, જ્યારે જ્યારે દેશમાં આવતો ત્યારે તેઓ લગભગ છ છ મહીના સુધી મને ખાસ આગ્રહ કરી રોકી રાખતા—એક વખત તો વર્ષ દોઢ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય તેમના આગ્રહથી મારે રોકાઈ રહેવું પડ્યું હતું.

મહાકવિ ભવભૂતિ સત્ય કહે છે કે—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु न खलु बहिरुपाधीन्
प्रतीयः संश्रयन्ते ॥

પોતાના વ્યવહારિક કર્તવ્યમાં તેઓ ખુબ નિપુણ હતા છતાં વિશ્વ-હિતૈ પિતા, દયા, ક્ષમા, ઔદાર્ય, વિવેક, વિરક્તિ વિગેરે ગુણોનો ચળકાટ એમનામાં સ્પષ્ટપણે પ્રકાશિતો હતો. દરદીઓ ઉપર ખરાબર અસર કરે એવાં અને એક વખત તો મોતના પંજામાંથી પણ માણસને બચાવી લે એવાં ઔષધો તૈયાર કરવાં અને તેને યથોચિત વિચારપૂર્વક વાપરી શકે અને ધાર્યા પ્રમાણે પરિણામ લાવી શકે એવા સદ્ગુણી, વિદ્વાન, દૃઢશરીર-વાળા અને સારાં મનોબળવાળા જણો તૈયાર કરવા એવી એમની ઉમ્મિદ રાખી હતી; જેથી આ વ્યક્તિઓ પોતાનું અને લોકનું બંનેનું હિત સાધી શકે. તેઓ વૈદાના પોતાના ધંધાને એક કમાવાના ધંધા તરીકે નહીં પણ

સ્વધર્મ તરીકે ગણના અને તેને લીધે પૈસાની દરકાર ન રાખતાં વચર રીયે માંડના પૈસા વાપરીને જરૂરનાં બીજાં કાર્યો પડતાં મૂકીને, નિસ્પૃહપણે શરીરને કષ્ટ આપી, દવાવૃત્તિથી અને વાત્સલ્યભાવથી દરદીઓને સંભાળતા. તેઓનું ઔદાર્ય ખરેખર એક રાજા જેવું હતું; તેમજ બીજી સ્થિતિ પણ રાજા જેવીજ હતી એમ કહીયે તો તે ખોટું નથી. એમ છતાં સ્વધર્મ પાલનમાં દૃઢ આગ્રહ, પરમાર્થ પરાયણતા અને ઇશ્વરભજનમાં દૃઢ પ્રેમ જોઈ એક કવિએ જનક રાજના વંશજ માટે જે વર્ણન લખ્યું છે તે વખતે વખતે મને યાદ આવતું હતું:—

ज्याघातः कार्मुकस्य स्पृशति करतलं कंठमोंकारनाद-

स्तेजो भाति प्रतापमिधमबनीतले ज्योतिरात्मीयमन्तः ॥

राज्यं सिंहासनश्रीः शममपि परमं वक्ति पद्मासनश्रीः

ઇત્યાદિ—

ઘણાં વર્ષો ઉપર સાર્વભૌમ બ્રહ્મમીમાંસા એવા નામનો એક ગ્રંથ તેઓ તૈયાર કરાવતા હતા. જેમાં એક બાજુ (વ્યવહાર પક્ષમાં) સાર્વભૌમ સ્થિતિ અને બીજી બાજુ (પરમાર્થ પક્ષમાં) બ્રહ્મમીમાંસા એ જે વિષય સાથે સાથે સિદ્ધ થાય એવી યોજના ગોઠવાતી હતી. મારી સાથે નિશ્ચિત થયેલા વિચારો પણ એક ચોપડીમાં લખાયા હતા કે જે પોતે પોતાની પેટીમાં રાખતા. પણ સાંભળવા પ્રમાણે મહીસૂરની મુસાફરીમાં એ પેટી ગુમ થઇ જતાં એ પેટી ભેળા જ આ કાગળો વિલુપ્ત થઈ ગયા હોય એમ મારા જાણુવામાં આવ્યું છે.

લગભગ આજથી ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષ ઉપર પોતે પોતાની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી માત્ર બહાર હવાફેર માટે રહેતા હતા; ત્યારે મેં કેટલાક

પ્રશ્નો રા. સુર ભાઈશ્રી પ્રભુલાલભાઈ સાથે લખી પૂછ્યા હતા:—જેમકે સારી સ્થિતિ એટલે શું? તે સાથી પ્રાપ્ત થાય? દુઃખ છતાં તેની અસર મન ઉપર શી રીતે ન થાય? પ્રારબ્ધ અને ઇશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ કેમ બંધાય?.... મંત્રશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બરાબર કૃણ થાય છે કે કેમ? આપનો એમાં શો અનુભવ છે? વિગેરે પ્રશ્નો હતા, જેના જવાબો થોડા અક્ષરોમાં પોતે જ પોતાના હાથથી લખી મોકલ્યા હતા. પણ એ કાગળીયોજ હમણાં બહુ બહુ શોધ કર્યા છતાં હાથ નથી આવતો, ક્યાંય મૂકાઈ ગયો, કિંવા કોઈને દેવાઈ ગયો, એ સ્મૃતિમાં નથી આવતું. મારી પોતાની સ્થિતિમાં આવડી લાંબી મુદતમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા એટલે તેને લીધે પણ એ જડ્યો નથી. એટલે હવે એ વિષય અહીં લખવું નિષ્પ્રયોજન લાગે છે. જીંદગીનાં છેવટનાં વર્ષોમાં કેટલાક વખત સુધી એમને છાતીમાં દુખાવો, શિરોવ્યથા વિગેરે થયા કરતું જેને લીધે તેમની પ્રકૃતિ વખતોવખત અસ્વસ્થ થઈ જતી હતી. એક દિવસ શિરોવેદનાને લીધે તેઓ આરામમાં હતા અને તેમની યથોચિત પરિચર્યા થયા કરતી હતી તે સમયે પ્રસંગ નીકળી આવતાં મેં તેમને પૂછ્યું હતું કે દુઃખ છતાં મનને તેની અસર ન થાય એમ બનતું હશે ખરું? જવાબમાં પોતે કહ્યું કે મને બહારની (પૈસા વિગેરેની) ગમે તે પ્રકારની વિપત્તિ હોય અને બીજાને તે મમે તેવા મ્હોટા પહાડ જેવી લાગતી હોય પણ મારા મનમાં તેની કશી અસર થતી નથી. પરંતુ શરીરમાં જ્યારે પીડા થવા માંડે છે, ત્યારે તેની અસર થવા વિના નથી રહેતી; પણ શારીરિક પીડાની પણ જેને અસર ન થાય, એવા પણ પુરૂષો હોય છે ખરા; એમ કહી તેમણે મરહૂમ મહારાજ જમસાહેબના સુપ્રસિદ્ધ વજીર દેશજીભાઈનો દાખલો આપ્યો હતો. પોતે (જંદુ બદ્દુ) તે સમયમાં યોગાભ્યાસ કરતા તેને લીધે

યોગજ્ઞથી હોય કિંવા વૈદ્ય વિદ્યામાં ભારે નિપુણતાને લીધે હોય પણ એક માસ અમાઝી કે જે સમયે મજબૂર વજર સાહેબના શરીરમાં જરા પણ રોગ જણાતો નહતો અને શરીર લાલચોળ હતું તે વખતે પેલે તેમને કહ્યું હતું કે “તમારા શરીરની તમે બરાબર સંભાળ રાખો અને આજથીજ કાંઈક રસાયન ખાતા જાઓ; મને એમ લાગે છે કે કદાચ એકાદ માસમાં તમને કોઈ ભયંકર વ્યાધિ થઈ આવે માટે ઔષધ ખાવાની જરૂર છે”. પણ તે વખતે તે વાત પર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહતું. બરાબર એક માસ પછી વજર સાહેબને ખરેખર પાઠાનો ભયંકર વ્યાધિ થઈ આવ્યો અને એ કેસ અસાધ્ય જ લાગવાથી ભટ્ટજીએ પહેલેથી જ ડાક્ટર સાહેબને સોંપ્યો હતો. ડાક્ટર સાહેબને છેવટ તેનું ઓપરેશન કરવું પડ્યું હતું. અને જ્યારે એમનું શરીર નહીં રહે એમ જણાયું ત્યારે ખુદ નામદાર મરહૂમ મહારાજ જામસાહેબ વિભાજી પોતાના માનીતા પ્રિય વજરને જોવા પધાર્યા હતા. તે વખતે તેની (આસન મરણની) ભયંકર દુઃખમય સ્થિતિ જોઈ રનેહને લીધે મરહૂમ મહારાજ જામસાહેબની આંખમાં અશ્રુ આવી ગયાં, પરંતુ તે વજર સાહેબને તો જરા પણ અશ્રુપાત કે તીવ્ર વેદના થયાના ભાવ જેવું કશું જણાતું ન હતું. તેઓ શાંત ચિત્તે વિવેકથી વાતચિત કરતા હતા. એવા સમયમાં પણ તેનું ચિત્ત અવિકૃત જણાતું હતું (પછી તો તેનું શરીર પડી ગયું). આ દૃષ્ટાંત આપી ભટ્ટજીએ કહ્યું હતું કે એવાં હૃદય પણ હોઈ શકે છે ખરાં કે શારીરિક પીડાની પણ જેને અસર ન થાય પણ જેનામાં તે હોય છે તેનામાં સ્વાભાવિકજ હોય છે વિભેદે પ્રસંગ આવ્યો હતો. અસ્વસ્થ દશામાં પણ પોતે શાંતિથી આવી વાતો કરતા હતા. તેથી તેમની તિલિલા શક્તિ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. એમનું આત્મજ્ઞ અસાધારણ હતું. પોતાના દૃઢ સંકલ્પ બળથી ધારેલું કામ બનતાં સુધી

તેઓ પારજ પાડતા; છતાં તેમનું મન નિરબિમાન હતું. એમના અનેક કંઠસ્થ શ્લોકોમાંથી આ નીચે હું એકજ શ્લોક મૂકું છું જેથી તેના દૃઢ મનોબળનું અનુમાન થઈ શકશે.

औषधानां सुमंत्राणां बुद्धेश्चापि महात्मनाम् ।

असाध्यं नाम नैवास्ति यद्ब्रह्मांडस्य मध्यगम् ॥

એમનું ધૈર્ય, ગાંભીર્ય અને વૈરાગ્યબળ એવું તો અબળ હતું કે હર્ષ વિષાદથી એમનું ચિત્ત વિકૃત થયેલું કે ડોળાયલું કેઈ સમયે દૃષ્ટિયે નથી પડતું. એમની વાણીનો પ્રભાવ જ કાંઈક દિવ્ય અને વિલક્ષણ હતો. તેમજ નેત્રના અદશ્ય પ્રવાહમાંથી પણ કેમ જાણે નિરંતર દયા, મૃદુતા, અને સ્નિગ્ધતા ઝરતાં હોય એમ લાગતું હતું. એમનું અગાધ અને વિશાળ હૃદય કેમ જાણે જ્ઞાન, વિરાગ, યોગ, દયા, ઉદારતા, મનસ્વિતા આદિનો તો અક્ષય ખજાનો હોય એવું હતું ! તેઓ કહેતા કે વિકારહેતી સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ ॥ વિકારનું કારણ છતાં જેનું મન વિકાર ન પામે તેજ ખરેખર ધીર છે. યોગવાસિષ્ઠ પણ તેજ પ્રમાણે કહે છે કે:-

कोपं बिषादकलनां विततं च हर्ष ।

नाल्पेन कारणवशेन बहन्ति सन्तः ॥

सर्गेण संहतिजवेन बिना जगत्यां ।

भूतानि भूप न महांति विकारवन्ति ॥

(યોગવા.)

મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો એવાં હોય છે કે સારો લેખક લખવા બેસે તો તેના મહોટા ગ્રંથો થાય. વળી આ મહાત્મા વિષે મારા ખીન્ન મુસ મહાશય બંધુઓએ ઠીક વિસ્તારથી લખ્યું હોય એમ પણ ખાત્રી છે એટલે માત્ર આ એક અલ્પ સ્મરણરેખા બતાવી આ કલમ અહીંજ વિરમે છે.

મરહુમ માન્ય મહાત્મા ઝંકુ લટની વિદેહ મુકિત થતાં ખિન્ન થયેલા હૃદયને જે કાંઈ લાગી આવ્યું હતું તે બતાવનાર તે વખતના બનેલા મારા શ્લોકોમાંથી આ એક શ્લોક નીચે લખું છું.

નિઃસંગોઽપિ जनैः सदा परिवृतः स्निग्धोऽपि वैराग्यवान्

निर्द्रव्योऽपि विभूतिमान् व्यवहृतेः कर्तोऽप्यकर्तेव यः ।

निखैगुण्यदशेव विस्मयशतैर्युक्ता शुभा यत्स्थिति

स्तस्य श्रीकरुणाशिवस्य विरहः संतापयत्यद्य माम् ॥

એમનું વૈદ્યવિદ્યાનું અસાધારણ જ્ઞાન અને શોધ એટલાં બધાં સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેના વિવેચનની બહુ અપેક્ષા રહેતી નથી. તેમ લખવા માંડીએ તો તેમાં ઘણું લખવું પડે જેને લીધે આ અલ્પ સ્મરણ રેખામાં તેનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

આખા વિશ્વના હિતમાંજ જેનું બધું જીવન વ્યતીત થયું છે, એવા આ અદ્વિતીય મહાશય નરનો અવિનશ્વર આત્મા સદા શાશ્વત શાંતિ ભોગવો એમ હું ચાહું છું. (તથાસ્તુ.)

લખનાર—લવાટવીનો એક દીર્ઘ પ્રવાસી.

સુખપ્રાપ્તિના માર્ગ.

(આર્યધર્મપ્રકાશ વિ. સં. ૧૯૫૭ ના અંક ૨-૩-૪ માં
છપાયેલો નિબંધ.)

આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણિઓ પોતાને સુખ શી રીતે મળે તે શોધે છે અને પોતાના મનને જે માર્ગ અનુકૂળ જણાયો તે રસ્તે દોડવાઈ સુખ-લાલસાથી આગળ વધતાં પોતાના કાળનું નિર્ગમન કરે છે. કોઈ સમયે તેને તે માની લીધેલું સુખ, કેટલેક અંશે મળે છે અને કોઈ વખત તો મરૂભૂમિમાં દેખાતાં ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે તે દૂર અને દૂર જ ભાસ્યા કરે છે. આવી જગતની પ્રવૃત્તિ સામાન્ય દૃષ્ટિથી આપણે જોઈએ છીએ. કોઈક સદાચારને જ પોતાના સુખનું સાધન સમજે છે, કોઈક દ્રવ્ય આદિ વૈભવને જ કિંવા ઐશ્વર્યને જ સુખકારક માને છે; કેટલાક લોકો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયોમાં જ સુખ રહેલું છે એમ ગણી તે તરફ અતિ આસક્તિથી દોરવાયા જાય છે અને વિષય-સંયોગને જ સુખના હેતુરૂપ સમજે છે. કેટલાક કીર્તિને જ સર્વોત્તમ સમજી પોતાનું સુખ તેમાંજ સમાયેલું છે એમ ધારે છે. કેટલાક તો સદ્ગુણોને જ પોતાનું જીવિત સર્વસ્વ સમજી તે જ સુખ મેળવી આપનાર છે એમ માને છે. અને કેટલાક સદ્વિદ્યાને જ સુખના કારણરૂપ ગણી તે તરફ જ પોતાની ચપળ ચિત્ત વૃત્તિને દોરી જાય છે. દુનીયામાં આવા પ્રકારની અનેક પ્રવૃત્તિઓ થતી આપણી નજરે પડે છે. ગમે તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હો, પરંતુ તેને મૂળ હેતુ શોધવા જઈશું તો સુખાભિ-

લાખા શિવાય ખીજો કશો જડશે નહીં. આમ છતાં સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરશું તો વસ્તુતઃ સુખ મેળવી કૃતકૃત્ય થઈ આનંદમય દશામાં જીવન ગાળનાર નરરત્ન કોઈક વિરલ જ મળશે. ત્યારે હવે આમ શાથી થાય છે? સુખનું ખરું સાધન, અધિષ્ઠાન અને પ્રતિબંધક શું છે? એ આદિ-વિષયપર અત્રે આપણે કાંઈક વિચાર ચલાવીએ.

પ્રથમ તો આપણે એ વિચાર કરીએ કે સુખ કયે સ્થળે રહેલું છે? જો એમ કહીએ કે તે બાહ્યવસ્તુનિષ્ઠ છે તો તે સાવ અસંગત છે, કેમકે જો તેમ હોય તો એકજ વસ્તુ એકને સુખજનક અને અન્યને દુઃખજનક શા માટે થાય છે? એકજ ચંદ્રમા ચક્રારને આદહાદકારક અને ચક્રવાકને તાપજનક કેમ થઈ પડે છે? એકજ કામિની વિષયીને સુખનું દ્વાર અને વિરક્તને દુઃખનું દ્વાર શા માટે જણાય છે? એકજ દ્રવ્ય એકને અપ્રતિમ સુખ આપનાર અને ઈતરને ઉન્માદ મરણુ આદિ અનેક અનર્થ પરંપરા ઉપજાવનાર કેમ નીવડે છે? આ વિષયપરત્વે વિચાર કરતાં સિદ્ધ એ થાય છે, કે સુખદુઃખ આદિ સર્વ ભાવો જડ પદાર્થના ધર્મો નથી અને તે હોઈ પણ શકે નહીં, કિંતુ એ સર્વ, પ્રકૃતિ, પ્રારબ્ધ, દેશ, કાળ, સ્થિતિ, સંસ્કાર, વાસના, સંગતિ આદિને અનુસરી સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્, એ ત્રણ ગુણના ન્યૂનાધિક ભાવથી (આકાશમાં પ્રતિક્ષણે દેખાતા અનેક રંગોની પેઠે) પ્રતિક્ષણે અનેક રૂપે ઉદ્ભવતી મનોવૃત્તિનું જ એક પરિણામ છે. અને તેથીજ એક વસ્તુ, તેવા તેવા ગ્રાહકની તેવી તેવી વૃત્તિને તેવાં તેવાં અનેક ભિન્નભિન્ન રૂપે અનુભવમાં આવે એ વાત યુક્તિયુક્ત છે. સુખ પણ એક આવાજ પ્રકારનો પદાર્થ છે. એટલે તેને આપણે મનોમય કહીએ તો તે અસંગત નથી. જુઓ નીચેનાં શાસ્ત્ર વચ્ચેના આ વાતને યુક્તિ આપે છે.

વસ્ત્વેકમેવ દુઃસ્વાય, સુસ્વાયેર્ધ્યોદ્ભવાયચ ।

કોપાય ચ યતસ્તસ્માદ્વસ્તુ દુઃસ્વાત્મકં કુતઃ ॥

તદેવ પ્રીતયે મૂત્વા પુનર્દુઃસ્વાય જાયતે ।

તદેવ કોપાય તતઃ પ્રસાદાય ચ જાયતે ॥

તસ્માદુઃસ્વાત્મકં નાસ્તિ ન ચ કિંચિત્સુસ્વાત્મકમ્ ।

મનસઃ પરિણામોઽયં સુખદુઃસ્વોપલક્ષણઃ ॥

વિ. અં. ૨ અ. ૬

એકજ વસ્તુ દુઃખકારક હોય પાછી તેજ સુખકારક થાય છે. અને વળી તેજ પુનઃ ધર્મ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાછું તેજ કોપના હેતુરૂપ થાય છે, તો પછી વસ્તુની દુઃખાત્મકતા કેમ કહી શકાય? તેનું તે એકજ વસ્તુ પ્રીતિકારક થઈ પાછું દુઃખજનક થાય છે અને પાછું તેજ કોપ અને પ્રસાદ એ બન્નેને ઉપજાવે છે; તેથી જણાય છે કે કોઈ પણ વસ્તુ સુખાત્મક કે દુઃખાત્મક નથી, કિંતુ એ સુખ દુઃખ આદિ સધળો એક મનનો જ પરિણામ છે. (આખું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આ વિષયનું સાધક છે.)

એ પ્રમાણે તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં તો સુખ પણ ઇતર રાગ દ્વેષાદિની પેઠે એક માનસિક વસ્તુ છે. અને તે મેળવવામાં સંતોષ એ એક ઉત્તમ સાધન છે. મનને સન્માર્ગમાં જોડી દઈ જે કાંઈ (લાભ, હાનિ, સુખ, દુઃખઆદિ) દેવયોગે આવી મળે તેમાં સંતોષ માની લેવાની ટેવ પાડી હોય તો તે સુખમય દશાના પવિત્ર પ્રાસાદમાં પહોંચવાનું એક સરસ અને

હિંચ દ્વાર છે. બીજા ગમે તેટલા ઝેર, ચંદન, વનિતા આદિ વિષયો કિંવા જગતમાં સુખસાધકરૂપે મનાતા વિવિધ પદાર્થો હાજર રાખવામાં આવ્યા હોય તોપણ તેથી જો (કોઈ પ્રતિબંધક કારણ કલાપને યોગે) સંતોષની પ્રાપ્તિ ન થઈ તો તે સર્વ ઉપર (ખારી) ભૂમિમાં વાવેલાં બીજની પેઠે નિરર્થક નીવડે છે. એ સધળા પદાર્થો સંતોષ દ્વારાજ સુખ કિંવા આનંદ ઉપજાવે છે. આ વિષય પરત્વે આપણું પવિત્ર આર્થશાસ્ત્ર શું જણાવે છે તે આપણે જોઈએ.

સંતોષં પરમાસ્થાય સુખાર્થી સંયતો ભવેત્ ।

સંતોષમૂલં હિ સુખં દુઃખમૂલં વિપર્યયઃ ॥

(મનુઃ અ. ૪-૧૨)

સુખાર્થી પુરૂષે પરમ સંતોષનો આશ્રય પકડી નિયમિત રહેવું કેમકે સુખનું મૂળ સંતોષ છે અને અસંતોષ દુઃખનું મૂળ છે.

સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ॥

(સંતોષથી ઉત્તમોત્તમ સુખનો લાભ થાય છે.)

બાળ્યકાર બાદરાયણે આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં (બાળ્યમાં) જણાવ્યું છે કે—

યજ્ઞ કામસુખં લોકે યજ્ઞ દિવ્યં મહત્સુખં ।

તૃષ્ણાક્ષયસુખસ્યૈતે નાર્હતઃ શોભશીં કલાં ॥

લૌકિક વિષય સુખ અને (પરલોક સંબંધી) મહોદ્દું દિવ્ય સુખ એ બન્ને તૃષ્ણાક્ષયથી (સંતોષથી) થતાં સુખની સોળમી કળા બરાબર પહોં નથી.

પુરાતન ઇતિહાસરૂપ શ્રીમહાભારત પણ જણાવે છે કે—

લાભાનાં શ્રેષ્ઠમારોગ્યં, સુખાનાં તુષ્ટિરુતમા ॥

સર્વ લાભોમાં આરોગ્યનો લાભ શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વ સુખોમાં સંતોષ સુખ ઉત્તમ છે.

જે સ્થળે અસંતોષ રૂપ વિષવૃક્ષની મલિન અને અનિષ્ટ છાયા પડતી હોય ત્યાં સુખ રૂપ ચાંદિનીનો પ્રકાશક ચળકાટ પ્રવેશ જ કરી શકતો નથી. અને જ્ઞાન નિષ્ઠા કે જે નિખિલ દુઃખ ક્ષયના હેતુરૂપ છે, તેનો આભાસ માત્ર પણ એ દૂષિત ચિત્તમાં પડતો નથી.

સાંખ્ય પ્રવચન ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે.

આશાવૈવશ્યવિરસે ચિત્તે સંતોષવર્જિતે ।

મ્લાને વક્ત્રમિવાદર્શે ન જ્ઞાનં પ્રતિબિંબતિ ॥

જેમ મલિન (મેલા) અરીસામાં—મુખનો—પ્રતિબિંબ નથી પડતો તેમ આશાની પરાધીનતા વડે વિરસ થઈ રહેલાં સંતોષ રહિત ચિત્તમાં જ્ઞાન પ્રતિબિંબિત થતું નથી.

વળી માનવ પ્રકૃતિની કાંઈક ખાસીયત જ એવી છે અથવા તો મનનો ધર્મ જ કોઈક એવા પ્રકારનો છે કે તે સદૈવ અભિનવ વિષય તરફ ખેંચાય છે. જ્યાં સુધી એક વસ્તુ તેને અપ્રાપ્ત હોય ત્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિને માટે તે મથે છે; પરંતુ તેજ વસ્તુ તેને મળ્યા પછી તેના ઉપરનો તેનો મોહ જતો રહે છે અને તે વસ્તુ એક બાજુ રાખી વળી મન ઇતર વસ્તુમાં ઇષ્ટત્વ આરોપી તે તરફ દોડે છે અને દેવયોગે જે તે પણ મળી

જાન્ય તો પછી વળી ત્રીજી જ આખત તરફ તે દોરાય છે. આવી રીતે અનંત તૃણાપાશથી બંધાઈ, અનેક મનોરથ પરંપરાઓમાં તણાતો જતો અને આ મહાન સંસાર વૃક્ષની વિષય રૂપ વિષમ (અટપટી) વિશાળ શાખાઓમાં ભમ્યા કરતો, મનરૂપ મદોન્મત્ત મહામર્કટ સંતોષના અવલંબ વિના ખરા સુખરૂપ અમૃતનો મધુર રસાસ્વાદ શી રીતે લઈ શકે? વળી જગતમાં સર્વ અભીષિત વસ્તુનો લાભ સર્વને ક્યાં થાય છે? સંસારમાં સર્વથા અને સર્વદા સુખી એવો પુરૂષ કવચિત્ અને કોઈક જ હશે. કર્મની વિચિત્રતાથી વિચિત્રરૂપે દેખાતી આ સૃષ્ટિ રચનામાં સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા ક્યાં મળે છે અને કોને મળે છે? બીજાની દૃષ્ટિમાં સુખી દેખાતા ગૃહસ્થવર્ણનો પ્રતિજ્ઞાથી રહસ્યમાં તપાસ કરશે તો જણાશે કે તેઓમાં પણ કોઈ જાતનો છુપો અસંતોષ રહેલો છે. જનસંપત્તિ, ધનસંપત્તિ, અધિકારસંપત્તિ આદિમાં જેમ જનસમાજમાં મનાયેલું સુખ દેખાય છે, તેમજ તેના પ્રમાણમાં કેટલુંક દુઃખ પણ રહ્યું હોય છે કે જે તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા વિના જાણી શકાય નહીં. આ ઉપર થીજ એક પાંડિતે જણાવ્યું છે કે.

ઈપ્સિતં મનસઃ સર્વં કસ્ય સંપદ્યતે સુખમ્ ।

દૈવાધીનં યતઃ સર્વં તસ્માત્ સંતોષમાશ્રયેત્ ॥

મનનું ઇચ્છેલું સર્વ સુખ કોને મળે છે? કેમકે સર્વ દૈવાધીન છે માટે સંતોષનો આશ્રય કરવો.

તૃણા ખરેખર દુબ્ધૂર છે. વિષય ભોગની લાલસા વૃક્ષ કરવા પોતાના પુત્રનું યૌવન માગી લઈ અનેક વર્ષો પર્યંત, વિવિધ વિષય વિલાસ

બોગવ્યા છતાં રહી ગયેલી ચિત્તની અતૃપ્તિને ક્ષીધે નિર્વેદ પામેલા મહા-
રાજા યયાતિયે છેવટ કહ્યું છે કે

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાડભિવર્ધતે ॥ મનુઃ અ. ૨

વાસનાની શાંતિ વિષયોના ઉપભોગથી કદી પણ થતી નથી કિંતુ
ધી વડે જેમ અમિ પ્રજ્વલિત થાય તેમ જીલડી તેથી તે વધે છે.

જળમાં મત્સ્યના સહવાસથી વિષય વાસના વડે આકર્ષિત
યોગીદ્ર મહર્ષિસૌભરિયે પણ પોતાના અપ્રતિમ યોગબળથી ઉત્તમ ઐશ્વર્ય
પૂર્વક ખૂબ વિષય ભોગ ભોગવ્યા છતાં સ્થિતિ કરી રહેલી અતૃપ્તિને યોગે
નિર્વેદ પામી છેવટ અનુભવથી કહેલું છે કે.

મનોરથાનાં ન સમાપ્તિરસ્તિ, વર્ષાઽયુતેનાપિ તથાન્દલક્ષ્ઐઃ ।

પૂર્ણેષુ પૂર્ણેષુ પુનર્નવાના મુત્પત્તયઃ સંતિ મનોરથાનામ્ ॥

(વિ. અં. ૪)

અર્થ—દશ હજાર કિંવા લાખો વર્ષથી પણ મનોરથોનો અંત
આવતો નથી; જેમ જેમ મનોરથો પૂર્ણ થતા આવે છે તેમ તેમ નવા
નવા મનોરથોના અંકુરો ઉત્પન્ન થતા જાય છે.

અનંત મનોરથોના પ્રવાહપૂરમાં તણાતા જતા અને તૃણાના ઉછ-
ળતા તરલ તરંગો સાથે અથડાવાથી દિગ્મૂઢ બની ગયેલા, અગાધ ભવ-
સાગરમાં ગળકાં ખાતા અસહાય જીવાત્માને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ,
મદ, મત્સર, આદિ ૩૫ મોહોટા મધરમગ્નના સપાટામાંથી સંતોષ જ
છેવટ હસ્તાવલંબ આપી ઊગારે છે.

ઇદ્રિયોનો વિષયો સાથે સંબંધ થતાં તે સમયે અતિ રમ્યતા અને મધુરતા બતાવી માનવ મનને પોતાના તરફ આકર્ષીતું

યદ્યપિ. એક પ્રકારનું રાજસ સુખ અનુભવમાં આવે છે. અને તે અનાદિકાલીન રાજસ સંસ્કારોને લીધે, ચિત્તને રૂચે

છે. તથાપિ તે ક્ષણિક અને વિનશ્વર હોવાથી તથા અનેક દુઃખબીજોની પ્રસવભૂમિ રૂપ હોવાથી જો તેમાં અત્યંત અભિનિવેશ રાખવામાં આવે તો તે પરિણામે ખરા સુખના અંતરાય રૂપ અને દુઃખના નિદાન રૂપ થઈ પડે છે.

જગતમાં મનાતાં સુખના સંબંધમાં પણ સાંખ્યાચાર્ય ભગવાન કપિલ દેવનાં વચનો મુમુક્ષુને મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમણે કહ્યું છે કે:—

કુત્રાપિ કોઽપિ સુખી ॥ ૬-૭-

તદપિ દુઃસ્વશ્વલમિતિ દુઃસ્વપક્ષે નિશ્ચિપતે વિવેચકાઃ ॥ ૬-૮

(સાંખ્યસૂત્ર જ. ૬-સૂ-૭-૮.)

(જગતમાં શોધશું તો) ક્યાંકજ કોકજ સુખી હશે.-૬-૭-

અને તે સુખ પણ દુઃખમિશ્રિત હોવાથી સારાસારવિવેચક વિવેકી પુરૂષો તેને દુઃખપક્ષમાં ગણે છે. ૬-૮-

વૈષયિક સુખ પામર અને વિષયી એ બે પ્રકારના જીવોને તો સુખ રૂપજ લાગે છે. પરંતુ તેના કરતાં ઉચ્ચ દશાવાળા અને ઉચ્ચ વાસનાના બળથી અન્ય સ્પૃહણીય સામ્રાજ્ય આદિ અતુલ ઐશ્વર્યને અને આશ્ચર્ય-કારક યોગસિદ્ધિઓને પણ એક અંતરાય રૂપ ગણતા એવા ધર્મજ કાટિમાં ગણવા યોગ્ય મહાનુભાવોને એ આપાતરમ્ય વૈષયિક સુખ સુખરૂપ નહીં કિંતુ દુઃખરૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે.

જૂઓ ભગવાન મહર્ષિ યોગાચાર્ય પતંજલિયે પણ જણાવ્યું છે કે.
 પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસ્વૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાच्च दुःस्वमेव सर्वं विवेकिनः॥

પાતંજલસૂત્ર દ્વિતીયપાદ. સૂ. ॥ ૧૫ ॥

પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ, અને સંસ્કારદુઃખને લીધે તથા સત્વગુણ
 રજોગુણ અને તમોગુણથી થતી વિવિધ વૃત્તિઓના વિરોધને લીધે વિવેકી
 પુરૂષની દૃષ્ટિમાં સર્વ (ખીજને સુખરૂપ લાસતું વસ્તુ પણ) દુઃખ રૂપ છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સુખ ત્રણ પ્રકારનું જણાવ્યું છે.

યદગ્રે વિષમિવ પરિણામેऽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખં સાત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેऽમૃતોપમમ્ ॥

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

યદગ્રે ચાऽનુબંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ॥

નિદ્રાઽઽલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૩૯ ॥

જે સુખ આરંભમાં વિપના જેવું કઠિન (મનને ન રૂચે એવું)
 હોય પરિણામે અમૃતના જેવું નીવડે છે, તે આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ પ્રસાદથી
 ઉત્પન્ન થતું સુખ સાત્વિક કહેવાય છે. ॥ ૩૭ ॥

જે સુખ વિષય અને ઇન્દ્રિય એ બન્નેના સંયોગ થતાં તે સમયે પ્રથમ
 અમૃતના જેવું જણાય છે અને પરિણામે (છેલ્લે) જે વિપના જેવું નીવડે
 છે તે (વૈષયિક) સુખ રાજસ કહેવાય છે. ॥ ૩૮ ॥

જે સુખ આરંભમાં અને અંતમાં આત્માને મોહ ઉપજાવનારું છે તે નિદ્રા, આલસ્ય, પ્રમાદ, આદિથી થતું સુખ તામસ કહેવાય છે. ॥૩૬॥
શ્રીમદ્ભાગવતમાં તેા દુઃકામાંજ જળ્યાવ્યું છે કે,

સાત્વિકં સુખમાત્મોત્થં વિષયોત્થં તુ રાજસમ્ ॥ તામસં મોહદૈન્યોત્થં ॥

આધ્યાત્મિક સુખ સાત્વિક કહેવાય, વૈષયિક સુખ રાજસ અને મોહદીનના આદિથી થતું સુખ તામસ કહેવાય. ઇત્યાદિ.

રજ્જેગુણી જીવોને જે કે તામસ સુખની અપેક્ષાએ રાજસ સુખ કાંઈક ઠીક જણાય પરંતુ સાત્વિક સુખના અધિકારી કિંવા તેના જેને અનુભવ થયો હોય તેવા જીવો તેા એ રાજસ સુખને હેયદષ્ટિથી જુવે છે.

જૂઓ યોગસૂત્ર, વ્યાસભાષ્ય દ્વિતિયપાદ સૂત્ર ૧૫ તું વ્યાખ્યાન—

યા ભોગેષ્વિદ્રિયાણાં તૃપ્તેરુપશાંતિસ્તત્સુખં યા લૌલ્યાદનુપશાંતિ-
સ્તદુઃખમ્ । ન ચેંદ્રિયાણાં ભોગાભ્યાસેન વૈતૃષ્ણ્યં કર્તુશક્યમ્ કસ્માન્
યતો ભોગાભ્યાસમનુવિવર્ધતે રાગાઃકૌશલાનિ ચેંદ્રિયાણામિતિ ।

તસ્માદનુપાયઃસુખસ્ય ભોગાભ્યાસ इति, स खल्वियं वृश्चिकविषभी
त इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपंके
निमग्न इति । एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि
योगिनमेव क्लिप्नाति. इत्यादि ॥

ભોગોને વીશે ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિથી તૃષ્ણાનો ક્ષય થઈ જે ઉપશાંતિ થવી તે સુખ, અને વૃત્તિયાંચલ્યને મેજે જે તેની ઉપશાંતિ ન થવી તે દુઃખ. ઇંદ્રિયોનું ભોગોના અભ્યાસ પડે વિનૃષ્ણપણું કરી શકાતું નથી. કેમકે

ભોગોના અભ્યાસને લીધે રાગો (વાસનાઓ) વધે છે અને ઇન્દ્રિયોનાં કૌશલો (કુશળતા) પણ વધે છે. માટે ભોગાભ્યાસ સુખનો ઉપાય નથી. જે સુખાર્થી પુરુષ, વિષયના સંસ્કારો વડે હૃદય રંગાયેલું હોવાથી, તેવડે આકર્ષાઈ વિષયો પ્રતિ અભિનિવેશ રાખતાં વચમાં મહોટા દુઃખ રૂપ કાંઈ વમાં ખૂચી જાય, તે તો વીંછીના વિષથી ભયભીત બની ગયેલો કાંઈ પુરુષ જેમ સર્પના સપાટામાં આવી જાય તેવું છે. આ જ પ્રતિકૂળ એવી પરિણામ દુઃખતા કહેવાય છે કે જે સુખાવસ્થામાં પણ (ઇતરને નહીં કિંતુ) તત્વરા યોગિને જ કલેશજનક લાસે છે. ઇત્યાદિ.

સંતોષથી સુખ શી રીતે મળે એ સંબંધે યોગવાર્તિકકાર વિજ્ઞાન-લિક્ષ્યે જણાવ્યું છે કે.

તૃષ્ણાક્ષયો हि संतोषः तृष्णाप्रतिबंधापगमे च चित्तस्य स्वाभाविक-
सत्त्वाधिक्यनिमित्तका, सुखस्वभावता च स्वत एवाविर्भवति न तत्सुखे
विषयापेक्षेति तन्निर्विषयं शान्तिसुखमात्मसुखमुच्यते (योगवार्તિક.)

તૃષ્ણાક્ષય એ સંતોષનું સ્વરૂપ છે. તૃષ્ણા રૂપ પ્રતિબંધ દૂર થવાથી ચિત્તની, સ્વાભાવિક સત્વગુણના આધિક્યરૂપ નિમિત્તથી થતી સુખસ્વભાવતા પોતાની મેળેજ આવિર્ભાવ પામે છે. એ સુખમાં કશી વિષયની અપેક્ષા નથી, અને તે નિર્વિષય શાંતિ સુખ આત્મસુખ કહેવાય છે. સાંખ્ય પ્રવચન ભાષ્યમાં પણ (ચતુર્થાધ્યાયમાં) કાંઈ તેવાજ પ્રકારનો ભાવ સૂચવ્યો છે.

नन्वाशानिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं तु कुतः साधनाभावात्
इति. अत्र उच्यते चित्तस्य सत्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत्सुखं आ

શયા પિહિતં તિષ્ઠતિ તદેવ આસાવિગમે લબ્ધવૃત્તિકં ભવતિ તેજઃ
પ્રતિબદ્ધજલશૈત્યવન્ અતો ન તત્ર સાધનાપેક્ષા ॥

પ્રિય વાચક ! આટલું બધું વિવેચન કરી વિષય વૈરસ્ય ખતાવી તારી પ્રવૃત્તિ અટકાવવી એવો અમારો આશય નથી. કેમકે પ્રવૃત્તિ તો જે તટસ્થ રૂપે રહી વિહિત માર્ગે થતી હોય તો તે સર્વથા માનનીય છે. જનક, વસિષ્ઠ આદિ અનેક પૂર્વકાલીન મહાનુભાવો ગાહસ્થ્ય દશામાં રહી પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં હોવા છતાં જીવન્મુક્ત થઈ ગયેલા અને અસીમ સુખમાં રસ બસ (નિમગ્ન) થઈ ગયેલા આપણે સાંભળીએ છીએ, તેમજ શ્રીશુક-દેવજી શંકરાચાર્ય આદિ નિવૃત્તિનિષ્ઠ મહાનુભાવોએ નિવૃત્તિ માર્ગને વિશેષ પસંદ કર્યો હતો અને તેમાંજ રહી તેઓએ પોતાનું જીવન સુખમય દશામાં ગાળ્યું હતું. પ્રવૃત્તિ હો કિંવા નિવૃત્તિ હો, કિંતુ એ ઉભયમાં વ્યક્તિની શક્તિને અને વૃત્તિને જે સ્થિતિ અનુકૂળ હોય તેમાં રહી માત્ર કર્તવ્યમાં આરૂઢ થઈ રહેવાનું છે અને જે તેમ થાય તો છેવટ એ ઉભય-માર્ગ, ભવાટવીના તે વિવેકી પ્રવાસીને એકજ લક્ષ્યપર લઈ જશે એમાં કશો સંશય નથી. ન લિङ्गं धर्मकारणम् આ મનુનું વચન પણ કાંઈક તેવોજ ભાવ સૂચવે છે. ઉચ્ચવાસના સાધનને પણ ઉચ્ચ બનાવે છે. જે તારામાં ઉચ્ચ વાસનાનો ઉદય થશે, તો તારી એ પ્રવૃત્તિ પણ કાંઈક ઉચ્ચ પ્રકારનીજ થશે, એ નિર્વિવાદ વાત છે. પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં પણ અનાસક્તિપૂર્વક (પોતાના એક ધર્મ રૂપે-ફરજ રૂપે) ઉચિત કર્મ કરવામાં આવે અને તેના ફલમાં યથાલાભ સંતોષ માનવામાં આવે તો તે સુખજનક શા માટે ન થાય ? થાયજ. પરમ કારણિક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ એજ માર્ગ ખતાવે છે કે:—

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વાતિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસક્તશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥

જેમ અવિદ્વાન પુરૂષો આસક્તિપૂર્વક (ફલાભિસંધિપૂર્વક અને કર્તૃત્વ ભોકૃત્વ આદિ અભિમાનપૂર્વક) કર્મ કરે છે તેમ વિદ્વાન પુરૂષે આસક્તિથી રહિત બની લોક સંગ્રહાર્થ કર્મો કરવાં.

પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં વસતા વિવેચી પુરૂષને વિશેષમાં એ વિચાર પણ અવશ્ય અપેક્ષિત છે કે તેની પ્રવૃત્તિ ઈતર પામર નરપશુઓના જેવી નિકૃષ્ટ નહીં હોવી જોઈએ; પણ તે ઉચ્ચ પ્રકારની, ધર્મ્ય, સરલ અને સર્વથા હિતાવહ હોવી જોઈએ.

લોભના પ્રબળ પૂરને અટકાવવામાં આવે તોજ હૃદયમાં સંતોષ રહી શકે છે. આબાલ્ય બ્રહ્મચારી, અને તીક્ષ્ણ બાણશય્યામાં સૂતા છતાં નિર્વિક્ષેપ રહી, બુદ્ધિષ્ઠિર મહારાજને અનેક પ્રકારના ધર્મોનો ઉપદેશ કરતા પરમધાર્મિક મહારથ બીખે કહ્યું છે તે સત્ય છે કે:—

લોભઃ પ્રતિષ્ઠા પાપસ્ય પ્રસૂતિર્લોભ એવ ચ ।

અત્ર તે સંશયો માઽમૂલોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ॥

પાપનું અધિષ્ઠાન અને ઉત્પત્તિનું કારણ લોભ છે, આ વિષયમાં તમને કશો પણ સંશય ન રહો, લોભજ પાપનું કારણ છે.

લોભએવગુણેન કિં (જે એક લોભ હોય તો ધર્મજ અવશ્યજીથી શું છે ?) એમ કહી રાજા ભટ્ટારિયે લોભને સર્વ અવશ્યજીનો એક શિરો-મણી ગણ્યો છે, માટે સંતોષના પ્રતિરૂપી લોભના સમાપ્તિમાં નહિ આવી જતાં સંતોષનો આશ્રય લેવામાં આવે તો તે સુખપ્રદ છે.

માયામાં કિં ન સંભવિ (માયામાં શું નથી સંભવતું) આ વિચિત્ર વિશ્વ-
રચનામાં એવા પણ પુરૂષો પડ્યા છે કે જેઓ સંતોષથી પોતાનું જીવન
સદા સુખમાં ગાળનારા સરલ સત્પુરૂષો તરફ પણ પોતાની વફવટ લેવા-
વવા ભૂલતા નથી.

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસંતોષવિહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુબ્ધકધીરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥

તૃણથી પોતાની વૃત્તિ ચલાવનાર મૃગોના, જલથી વૃત્તિ ચલાવનાર
મત્સ્યોના અને સંતોષથી વૃત્તિ ચલાવનાર સજ્જનોના આ જગતમાં ક્રમ-
વાર પારાધી, મચ્છીમાર અને ચાડીખોર દુર્જન એ નિષ્કારણ વૈરી છે.
જેવું વાવે તેવું લણે, કરશે તે ભરશે, કરણી તેવી પાર ઉતરણી, ધત્તાદિ
લૌકિક વચનો પ્રમાણે જે કેં કાઈ કરે તેને જ છેવટ તેવું ફળ મળ્યા
શિવાય રહેતું નથી; એટલે એ સંખ ધે પણ અત્ર વિસ્તાર અનાવશ્યક છે,
તેમ આ વિષયમાં આટલી જ ચર્ચા હવે બસ છે એમ ધારી સંતોષની
ઉત્તમતા સિદ્ધ કરતાં દરેક સુખાભિલાષીને તે માર્ગે જવા ભલામણ કરી
એ વિષય અત્ર સમાપ્ત કરીએ.

વેદશાસ્ત્રઆદિએ અને દીર્ઘદર્શી આર્યમહર્ષિઓએ આપણા શુદ્ધ
આર્યધર્મનું ધોરણુજ એવા પ્રકારનું બાંધેલું છે કે જે આર્યાવર્તમાં
વસતા જનસમાજ બરાબર સમજી તેનું યથાવિધિ પાલન કરે તો તે સુખ-
ને જ આપે છે. આ ઉપરથીજ અષ્ટાંગહૃદયકાર વૈદ્યાચાર્યવાગ્બટ કહે છે કે:-

સુસ્થાર્યાઃસર્વભૂતાનાં મતાઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

સુખં ચ ન વિના મર્માન્નસમાર્થકરો ભવેત્ ॥

સર્વ પ્રાણીઓની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સુખાર્થજ છે અને સુખ ધર્મ વિના મળી શકતું નથી માટે સદા (સુખાર્થીયે) ધર્મપરાયણ થઈ રહેવું.

तस्माद्धर्मात्परं नास्ति ॥ धर्मेण पापमपनुदति ॥ धर्मं चर धत्यादि
શ્રુતિઓ પણ ધર્મની સર્વોત્તમતા, પાપનાશકતા અને તે દ્વારા સુખજનકતાનું ઘોતન કરતાં ધાર્મિક વર્તનને માટે બોધ કરે છે. પોતાનો ખરો ધર્મ શું છે તે સમજી યથાવિધિ તેનું અનુષ્ઠાન કરનાર વિવેકી, વ્યવસાયી, ધાર્મિક પુરૂષને કશું પણ અપ્રાપ્ય નથી. કાદંબરીકાર મહાકવિ બાણભટ્ટ પણ જણાવે છે કે ધર્મપરાયણનાં હિ સદાસમીપસંચારિણ્યઃ કલ્યાણસંપદો ભવન્તિ (ધર્મપરાયણ પુરૂષો તરફ કલ્યાણ સંપત્તિઓ સદાસમીપ ગતિ કરનાર હોય છે.) ધર્મ ઉભય લોકમાં સુખસાધક અને ઉપકારક છે એટલે ધાર્મિકતા એ એક સુખનું સમગ્ર સાધન છે પરંતુ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખી તે આચરવામાં આવે તોજ ઈષ્ટ સાધક થાય છે. ધર્મનું તત્ત્વ ગહન છે અને તેમાં અનેક મતભેદો હોવાથી જ્ઞાસુ ભ્રમમાં પડે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જગતની બધી નિયમિત મર્યાદા જાળવી રાખનાર એવી કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે ધર્મજ છે. વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, રાજધર્મ, સામાન્યધર્મ, આપદધર્મ, મોક્ષધર્મ ઇત્યાદિ તેની અનેક શાખાઓ છે એટલે અત્ર અનત્રકાશને યોગે અને લેખના લંબાણના ભયને લીધે તેનું વિસ્તીર્ણુ વિવેચન આગળ ઉપર કાંઈ ઉચિત પ્રસંગને માટે રાખી ટુંકામાં માત્ર આપણે અહીં એટલુંજ કહીશું કે પુરાતન શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ આદિ માન્ય ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો, તથા યોગબળથી અને તપોબળથી અતીન્દ્રિય વિષયોનું પણ યથાર્થ જ્ઞાન

મેળવનારા, નિઃસ્પૃહ, મહાસમર્થ પ્રાચીન શિષ્ટ વિદ્વાનોએ આચરેલો અને જણાવેલો સદાચારરૂપ ધર્મ ખરાબર વિવેકપુરઃસર પાળવામાં આવે તો તે સુખસાધક છે એ નિઃસંશય છે. ધર્મને જ પરમકર્તવ્યરૂપ માનનાર, અને અનેક સંકટો તથા અડચણો નડતાં છતાં ધૈર્યબળથી આત્મકર્તવ્યના માર્ગથી એક તસુ પણ પાછી પાની નહીં કરનાર નર-વીરને પોતાનો ખરો ધર્મ (ખરી દુરજ) બળવવાથી જે સંતોષ અને સુખ ચિત્તમાં થાય તે ખરેખર અવર્ણનીય છે. મનુષ્ય સુખની આશા રાખે અને પ્રવૃત્તિ તો તેથી ઉલટુંજ દુઃખ મળે એવી કરે, તો પછી તેની ધારણા સફળ શી રીતે થાય ?

पूर्वे समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ॥

(મ. શાં. મો.)

(અર્થ—પૂર્વ સમુદ્રનો માર્ગ કદીપણ પશ્ચિમ સમુદ્રે જતો નથી.)

આચારશસ્ત્રો તરફથી અને સુશિષ્ટોનાં આચારશર્મનથી ધર્મને જ સુખના હેતુરૂપે જણાવવામાં આવ્યો છે. તેને (નાસ્તિકતા, અજ્ઞાન, કુસંસ્કાર, દુઃસંગતિ આદિથી) લોકો એક બાજુ મૂકી અધર્મને રસ્તે ચાલે તો પછી તેઓને સુખનો લાભ શી રીતે થઈ શકે ?

હાલમાં મરકી દુકાળ આદિ જે દુઃખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે જન-સમાજના એકઠાં થયેલાં પાપપુંજનો જ એક પરિપાક છે.

यद्राज्यं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रांतमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥

(મનુ.)

અધર્મ સુખનો પ્રતિરોધક હોવાથી અને અનિષ્ટ પરિણામ લાવનારો હોવાથી જ મનુષ્યે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—

ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિવેશયેત્ ।

અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પશ્યન્ વિપર્યયમ્ ॥

અર્થ—અધાર્મિક પાપી મનુષ્યોનું અવળું પરિણામ જોઈ વિવેકી માણસે ધર્મવડે કષ્ટ ભોગવવું પડતું હોય તો પણ મનને અધર્મ તરફ કદિ પણ દોરવું નહીં.

કદાચિત્ કોઈને ધર્મ અધર્મનું ફળ તરકાળી ન મળે તો પણ તેથી સત્ય સૌધકે અન્યથા વિચારમાં ઉતરી પડવાનું નથી. કેમકે પરિણામે સત્યજ તરે છે. ભગવતી શ્રુતિ પણ કહે છે કે સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ પરમેશ્વર યોતે પણ સત્ય ધર્મના ખેલી (સહાય કર્તા) છે. યતઃ સત્ય યતો ધર્મો યતોહીરાર્જવં યતઃ ॥ તતો ભવતિ ગોવિંદો યતઃ કૃષ્ણસ્તતોજયઃ (જ્યાં સત્ય હોય, જ્યાં ધર્મ હોય, જ્યાં લાજ-શરમ હોય અને જ્યાં સરલતા હોય તેજ પક્ષમાં પરમેશ્વર હોય છે અને જ્યાં પરમેશ્વર હોય તે પક્ષજ સર્વ વિજય મેળવે છે.) દીર્ઘદષ્ટિથી (દિવ્યદષ્ટિથી) સર્વનું અવલોકન કરનાર મનુના નીચેના શ્લોકો વાંચો.

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સદ્યઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલાનિ કૃંતતિ ॥

ન ચેદાત્માનિ પુત્રેષુ ન ચેતુત્રેષુ નપ્તુષુ ।

નત્તેવ તુ કૃતોઽધર્મઃ કર્તુર્ભવતિ નિષ્ફલઃ ॥

અધર્મેજૈવતે તાવત્તતો ભદ્રાણિ પદ્યતિ ॥

તતઃ સપત્તાન્ જયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥ મ. અ. ૪

અર્થ—જેમ પૃથ્વીની અંદર ખીજ વાવતાં તરતજ તે ફળને ઉત્પન્ન કરતી નથી, કિંતુ તે અમુક નિયમિત ફળપાકના સમયની અપેક્ષા રાખે છે તેમજ લોકમાં કરેલો અધર્મ પણ સઘ્ન (તત્કાળજ) ફળ આપતો નથી, કેમકે તે પણ અમુક નિયમિત ફળપાકના સમયની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ ગાય આદિ પશુ તરતજ દુધ આદિ ફળ આપે છે તેમ અધર્મ તત્કાળજ ફળ આપે એવો કોઈ તેનો અઘાધિન નિયમ નથી કિંતુ ધીમે ધીમે તેનું આવર્તન થતાં યોગ્ય સમયે ફલોન્મુખ થઈ અધર્મ કરનારનો સમૂળ નાશ કરી નાખે છે. (દેહ, ધન આદિ સહિત તેનાં મૂળોને છેદી નાખે છે). કદાચિત્ (દરયોગે) અધર્મ કરનારને પોતાને એ અધર્મનું ફળ ન દેખાયું તો પછી તેના પુત્રને, કિંવા પુત્રને ન દેખાયું તો પૌત્રને પણ એ ફળ મળ્યા શિવાય રહેતું નથી. પરંતુ એ અધાર્મિક નરનો અધર્મ કોઈ દિવસ નિષ્ફળ જતો જ નથી. (પુત્ર પૌત્રાદિકને પણ અધર્મનું અનિષ્ટ ફળ મળે અને જે દુઃખ થાય તે પિતા પિતામહઆદિને કલેશજનક થાય છે એ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ અને પરલોકમાં પણ તેવું કાંઈ થતું હોય તો અસંભવ નથી) પ્રથમ તો એ અધર્મ કરનાર (આમ ધન ઇત્યાદિ વડે) ઈર્ષ પામતો જણાય છે પછી (અનેક નોકર ચાકર, ગાય, ઘોડા આદિ) અધ્યર્ય સુખને ભોગવે છે, પછી પોતાના શત્રુઓને તે જીતે છે, પણ જ્યારે છેવટ અધર્મનો પરિપાક કાળ આવે ત્યારે સમૂળગો (દેહ ધન પુત્ર આદિ સહિત) નાશ પામે છે; ઇત્યાદિ.

અધર્મની ગતિ વિચિત્ર પ્રકારની અને અતર્કિત ક્ષણ આપનારી છે, માટે આસ્તિક અને તત્વજ્ઞ પુરૂષે તો કદિ પણ એ વિષમિશ્ર મોદક ખાવા માટે લલચાવું નહીં જોઈએ.

ધર્મ જ સુખનો જનક હોવાથી આપણું આર્થશાસ્ત્રોમાં ન જાતું કા-
માન્ન મયાન્ન લોભાદ્ધર્મ જહ્યાઝ્જીવિતસ્યાઽપિ હેતોઃ એમ કહી કામ, ભય, લોભ
આદિ કાંઈ પણ કારણથી ધર્મનો ત્યાગ નહીં કરવા મજબુત લલામણુ
કરી ધર્મને જીવિતથી પણ અધિક ગણેલો છે માટે સુખાલિલાષીએ
ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ, વિષય, વિભાગ આદિ બરાબર સમજી તે ઉપર
આરૂઢ રહેવું જોઈએ.

वैराग्यान्न परं सुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मनः ॥

न चंद्रस्य सुखं राजन्न सुखं चक्रवर्तिनः ।

सुखमेकं विरक्तस्य मुनेरेकांतजीवितः ॥

ઈત્યાદિ વચનો વૈરાગ્ય, મનોન્ય, તત્વજ્ઞાન આદિનું સુખજનકપણું
જણાવે છે, કે જે યથાર્થ છે તથાપિ જે સંતોષ અને ધાર્મિકતાનો દૃઢ-
તાથી ઉપાસક હશે તેનું હૃદય જ કાંઈક એવું ઉચ્ચ સંસ્કારવાળું થશે કે
ઉપર જણાવેલું સર્વ તેનામાં સ્વતઃસ્થિતિ કર્યા વિના રહેશે નહીં, અને
જે જે તેને અવશ્ય અપેક્ષિત હશે તેના તરફ તેનું સ્વાભાવિક જ વળણુ
થઈ જશે ચિત્તને ઉચ્ચ વાસનાવાળું બનાવવું તેમાંજ ખરો પુરૂષાર્થ છે.

शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।

आत्मानं चिंतयन् रुद्रं नंदो रुद्रत्वमागतः ॥

ક્ષુદ્રવાસનયા ચેતઃ ક્ષુદ્રતામેતિ નિત્યશઃ ।

પિશાચવિભ્રમાત્સુપ્તઃ પિશાચાન્નિશિ પશ્યતિ ॥

અર્થ—મહોદી (ઉચ્ચ) શુભવાસના વડે ચિત્ત મહત્ (મહતા-વાળું ઉચ્ચ) બને છે, જેમ કે પોતાને રૂદ્રરૂપે ચિંતન કરતો નંદી (નંદી ભાવ છોડી) રૂદ્રભાવને પ્રાપ્ત થયો. નિરંતર ક્ષુદ્રભાવના વડે ચિત્ત ક્ષુદ્રતાને પામે છે, જેમ કે રાત્રીએ પિશાચોના વિચારોની ધૂનમાં નિદ્રાવશ થયેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં પિશાચોને દેખે છે.

અશુભ માર્ગ આપાતરમ્ય હોય તો પણ તેના પરિણામ તરફ દીર્ઘ-દૃષ્ટિ કરી ચિત્તને શુભ માર્ગ તરફ લઈ જવું એજ શ્રેયસ્કર છે.

શુભાશુભામ્યાં માર્ગાભ્યાં વહંતી વાસનાસરિત્ ।

પૌરુષેણ પ્રયત્નેન યોજનયા શુભે પાથિ ॥

(યોગવાસિષ્ઠ.)

અર્થ—શુભ અને અશુભ એ બન્ને માર્ગો તરફ ગતિ કરતી વાસના રૂપી નદી પોતાના પુરુષ પ્રયત્ન વડે (તેનું અશુભ માર્ગ તરફ વહન અટકાવી) વિવેકીયે શુભ માર્ગ તરફ જ લઈ જવી.

ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં સુખ પ્રાપ્તિ વિષયક જે કાંઈ નિરૂપણ જોવામાં આવે છે તે પણ જીજ્ઞાસુને ઉપયોગી થશે એમ ધારી તેનું પણ ટુંક વિવેચન અત્ર કરીએ.

તેમણે નેંદ્રિયાણિ ન ચૈવાર્થ્યાઃ સુખદુઃખસ્ય દેતવઃ ॥ દેતુસ્તુ સુખદુઃખસ્ય વ્યુદ્ધો યોગશ્ચતુર્વિધઃ (ઇન્દ્રિયોકે પદાર્થો સુખ દુઃખના હેતુરપ નથી, કિંતુ ચાર

પ્રકારનો યોગ જ સુખ દુઃખના હેતુ રૂપ છે.) ઈલાદિ કહી છેવટ સુખહેતુર્મત-
સ્ત્વેકઃ સમયોગઃ સુદુર્લભઃ (સુખના હેતુ રૂપ તો એક સમયોગ-સમાનયોગ-
સમ્યક્ યોગજ છે કે જે અતિ દુર્લભ છે) એમ કહ્યું છે. હેમંત, શિશિર,
વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, અને શરદ્ ઇત્યાદિ રૂપે પરિણામ પામતો કાળ,
શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો, અને શારીરિક, વાચિક
અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો આ સર્વનો સમયોગ-સમાનયોગ-
સમ્યક્યોગ જેટલો જોઈએ તેટલો યોગ-થાય તો તે સુખજનક છે એવો
તેનો આશય છે. સુખેચ્છુએ એ જણાવેલો સમ્યક્યોગ સદૈવ શી રીતે
રહે તેને માટે યત્નશીલ થવું, પરંતુ છેવટ કેટલુંક પારતંત્ર્ય હોવાને લીધે
સંતોષનો આશ્રય લીધા વિના ચાલશે નહીં અને ધાર્મિકતા પણ તે
વિચારવાળાને અવશ્ય અપેક્ષિત જ છે; કેમકે તેજ તેને સમયોગમાં લાવી
શકશે.

સંસારમાં વિહિત માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતાં મનુષ્યે ધર્મપરાયણ રહી
છેવટ ફળલાભમાં સંતોષ રાખવો; અને ઉત્તરોત્તર વાસનામાં ઉચ્ચતા
મેળવવી. આ મળેલો, અનિત્ય છતાં સર્વ અર્થ સાધી આપનાર હોવાથી
અતિ દુર્લભ, એવો માનવદેહ સફળ કરી લેવો એ જ સાર છે. જ્યાં
સુધી જગતના વિચિત્ર પ્રકારના ભાવોની અસર ચિત્તને થતી હોય ત્યાં
સુધી જગતમાં મનાતાં સુખ અને દુઃખ એ બન્ને દ્વંદ્વો થોડો ઘણો પણ
આભાસ થયા વિના રહેતો જ નથી. પરંતુ સુખં દુઃખસુખાત્યયઃ (સુખ
અને દુઃખ એ બન્નેને ઉદ્ધંધીને રહેવું તેજ ખરું સુખ) એ વચન પ્રમાણે
જ્યારે વિશ્વસંગ્રામી સુખદુઃખમય દશાનું ઉદ્ધંધન કરતાં નિર્વિકલ્પ દશા
પ્રાપ્ત થાય અને ચિત્તનો ચેતનમાં-અજ્ઞામાં-પરમાત્મામાં, લય થઈ જાય

ત્યારે જ એ અલૌકિક સત્ય સુખનો આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિપૂર્વક અનુભવ થાય છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ, જીવન્-મુક્ત, સિદ્ધ, યોગી, ઇત્યાદિ વિશેષણો તેવાજ પુરૂષને આપવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ બહુ પ્રશસ્ય છે. પરંતુ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં પ્રખ્યાત વાસનાના બળથી યથેચ્છ બ્રમણ કરતો અને અનાદિકાલીન સંસ્કારોને યોગે વિવિધ ઇષ્ટ અનિષ્ટ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થતો માનવ વર્ગ, જો શનૈઃ શનૈઃ વિચાર વિવેક આદિથી સત્ય માર્ગ શોધવા યત્ન કરે તો છેવટ તે પણ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. દૃઢ આગ્રહથી અધ્યવસાયપૂર્વક તીવ્રસંવેગથી કરવામાં આવતો પુરૂષપ્રયત્ન શું નથી સાધી આપતો ? આ અદ્વ્ય લેખ પણ કોઈ તેવા શોધક ઉચિત અધિકારી માટે દિગ્દર્શન રૂપ થઈ પડે એવા ઉદ્દેશથી લખાયો છે, તેથી કોઈને કાંઈ પણ સંતોષ કે લાલ થશે તો તે ચરિતાર્થ જ છે. છેવટ આ લેખ સમાપ્ત કરતાં આપણે એટલુંજ ઇચ્છીએ કે પરમ કૃપાળુ, સર્વ શક્તિમાન જમ-ન્નિયંતા, દિગ્મેહને લીધે સુખ લાલસાથી વગર પંથે (આડધડે) ભટકતા અને મરજી પ્રમાણે ગમે તેમ ચાલ્યા કરતા, જનવર્ગને પંડાતની કરણા દષ્ટિ લાંબાવી ખરે માર્ગે ચાલવાની સન્મતિ પ્રેરે, અને સુખને સરલ માર્ગે ચડાવી છેવટ સત્ય નિરતિશય સુખમાં તેને નિમગ્ન કરે. (તથાસ્તુ.)

અભ્યુદયનાં મૂળતરવો.

ઉપોદ્ધાત.

॥ નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥

(ભગવદ્ગીતા.)

॥ સર્વમધ્યવસાયેન દુઃપ્રાપમાપિ લભ્યતે ॥

(યોગવા. ઉપશમ.)

અહો ! આ અનિર્વચનીય માયાનો, અચિંત્ય કાળબળનો અને અતકર્ત્ર ઇશ્વરેન્દ્રનો કેવો વિચિત્ર પ્રભાવ છે કે તે એક ક્ષણવારમાં તૃણને મેરૂરૂપ, અને મેરૂને તૃણરૂપ બનાવી દે છે; તેની ગતિ અવસ્થા અદ્ભુત અને આશ્ચર્ય ઊપજાવે એવી છે. અનેક ઇતિહાસોનાં અવલોકનથી જણાય છે કે આ આપણી પવિત્ર આર્યભૂમિ પ્રથમ અસંખ્ય નરરત્નોના ક્ષેત્રરૂપ હતી; સદ્વિદ્યા, સદ્ગુણ, સદ્ધર્મ, સદ્વાસના આદિનું તે એક ઉત્તમ સ્થળ ગણાતી હતી. ભગવતી લક્ષ્મીયે સરસ્વતી દેવી સાથેનું પોતાનું સહજ વંશ છોડી દઇ તેમાં નિવાસ કર્યો હતો. તેની અંદર દીર્ઘાયુ, બળવાન, બુદ્ધિશાળી, ઉદ્યોગી, આગ્રહી, સાહસી, પરાક્રમી, પ્રમાણિક, પ્રતાપિત, ધીર, વીર, ગંભીર, ઉદાર, વિદ્વાન, સદ્ગુણી, નિરોગી, અને ધાર્મિક એવાં અમુલ્ય નરરત્નો ઉત્પન્ન થતાં હતાં. હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યવાદી, યુધિષ્ઠિર જેવા ધાર્મિક, શિયિ જેવા દયાળુ, કર્ણ જેવા ઉદાર, નળ જેવા ધીર, પરશુરામ જેવા વીર, અને ભગીરથ જેવા આગ્રહી મહારાજાઓ કિંવા વીરો તેમાં થતા હતા; તેમજ વાલ્મીકિ, વ્યાસ, વસિષ્ઠ, કણ્વાદ, ગૌતમ, પાણિનિ, પતંજલિ, જંમિનિ, યાજ્ઞવલ્કય,

આદિ વિદ્વાન્ દીર્ઘદર્શી મહર્ષિઓ પણ આ આપણી આર્યભૂમિના જ પુત્રો થઇ ગયા, કે જેઓના અપાર ઉપકારભાર નીચે આ આર્યાવર્ત આદિ દેશો દબાયેલા છે. હવે આપણે તેઓની સાથે આધુનિક પ્રગતિને સરખાવીએ તો હાલની આર્યપ્રજા નિર્વીર્ય, નિર્ધન, નિર્વિવેક, નિરસાહ, નિરઘોગ, અદ્વિપાકુ, આલસ્યવતી (આલસુ). અસાની, દરિદ્ર અને પરાધીન થઇ ગયેલી જેવામાં આવે છે. હજી આજે પણ તેવાં પ્રશસ્ય પંકિતમાં મૂકવા યોગ્ય કોઈ વિરલ નરરત્નો હશેજ, પરંતુ આ લેખ સમસ્ત આર્યપ્રજાના ઉદ્દેશથી છે અને હાલની પ્રજાનો બહુધા ઘણો ભાગ તેવો હોવાથી આ લખવું કાંઈ અસત્ય નથી. પૂર્વકાળમાં જેની અંદર આપણા પવિત્ર પૂર્વજો વસતા હતા તેની તે જ આ પૃથ્વી છે કે જેની અંદર આપણે હમણાં વસીએ છીએ. આ અનાદિ કાળચક્રનું ભ્રમણ પણ પ્રથમ પ્રમાણે નિઃશંકપણે (દિવસ રાત્રિઆદિરૂપે) પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે; સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર આદિની ગતિ પણ તેના તેજ ઇશ્વર-સ્થાપિત નિયમને અનુસરી અઘાપિ પ્રવૃત્ત રહી છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, ધાન્ય, વનસ્પતિ, વૃક્ષ આદિની સૃષ્ટિ પણ અનાદિ પ્રવાહરૂપે તેની તેજ થયા કરે છે. અને તેઓનાં અવયવ આદિની રચના પણ પ્રથમ પ્રમાણે જ જેવામાં આવે છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચ મહાભૂતો પણ જે આગળ હતાં તે જ આપણે હમણાં પણ જોઈએ છીએ. એમ છતાં આર્યોના પૂર્વજોમાં અને તેની અર્ચાચીન પ્રજામાં આટલું બધું તારતમ્ય થવાનો શો હેતુ હશે? સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અવલોકન કરશું તે જણાશે કે સદ્વિદ્યા અને સદ્ગુણોની સાથે શારીરિક તથા માનાસિક ઉત્પત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય એવાં કેટલાંક ઉત્તમ ધૈર્યો આપણા આર્ય વિદ્વાનોએ દીર્ઘદષ્ટિથી (લાંબો વિચાર કરી) બાંધ્યાં હતાં અને પ્રચલત રહ્યાં

હતાં તે કાળ બળથી અને ભવિતવ્યતાના પ્રભાવથી કાણુ બળે ક્યાં જતાં રહ્યાં; વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, રાજધર્મ, સામાન્યધર્મ ઇત્યાદિ અમુક નિયમિત ધોરણો કે જે સર્વને મર્યાદામાં રાખી પોતાના કર્તવ્યમાં પરાયણ થઈ રહેવાને સાધનરૂપ થતાં હતાં તે હાલ ક્યાં જોવામાં આવે છે ? અને કાંઈ સ્થળે તે હોય તો પણ માત્ર આડંબરરૂપે જ નજરે પડે છે. સદ્-વિજ્ઞાને, સદ્ગુણને અને સન્માર્ગને વળગી રહેવાનો દૃઢ આગ્રહ તથા અનેક અડચડો નડતાં છતાં પણ ધૈર્યથી ખરા કર્તવ્યના માર્ગમાંથી એક તસુ પણ પાછી પાની નહિ ભરવાનો પાઠો નિશ્ચય હમણાં લોકોમાં ક્યાં જોવામાં આવે છે ? અનેક દુષ્ટ રાજઓએ, અનેક અનિષ્ટ દશાઓએ, અનેક મતભેદ કરનાર પંથોએ, અનેક અપકર્ષકારક રૂઢિઓએ અનેક નાશકારક યુદ્ધ પ્રસંગોએ, અનેક ત્રાસદાયક બનાવોએ, અને અનાદિસિદ્ધ ઇશ્વરીય નિયમને અનુસરીને હમ્મેશાં થયા કરતા અનેક અતકર્યા વિચિત્ર ફેરફારોએ આ દેશને નિર્વાર્ધ જેવો બનાવી દીધો છે. કુસંપ કે જે એક પડતી દશાની નિશાનીરૂપ ગણાય છે તેણે પ્રથમ આ પવિત્ર આર્યભૂમિ પર પોતાનો પગ-પેસારો કર્યો અને તેની સાથેજ લોભ, લાલચ, ખટપટ, દગો, દંભ, દુષ્ટતા, દુસચાર, મતભેદ, મૂર્ખતા, મોહ, મદ, મત્સર, અસત્ય, અધર્મ, અવિવેક, અહંકાર, આલસ્ય, નાસ્તિકતા, નિર્બળતા, બીરતા આદિ તેના સહવાસીઓ પણ અહીં દાખલ થઈ ગયા અને તે સહુએ એક મત થઈ પોતાનો અસ્ખલિત અમલ, આ દેશ પર ચલાવવા માંડ્યો. સદ્વિજ્ઞા, સદ્વિચાર, સુશીલતા, સત્ય, સતોષ, સ્વચ્છતા, ધૈર્ય, દોષ, ક્ષેત્રદાર્ય, શાંતીર્ય, આશ્રિતકતા, નિઃસ્પૃહતા, દીર્ઘદષ્ટિ, અજ્ઞા, આરોગ્ય, હિંસા, હમાં, ક્રમા, માંત્રિ, મહતા, પ્રમાણિકપણ અને સંપત્તિ સર્વ અહીં પોતાનો બનાવર થઈને જોડ કેમ જોડે જુરોપ આદિ બિચારા અભિનંદનપૂર્વક આમ-

ત્રણથી ત્યાં જવા તરફ રૂચિ ધરાવતા હોય તેમ ધીમે ધીમે અહીંથી
 પોતાનો પ્રયાર ઝોછો કરવા લાગ્યા. સદ્વર્તન લે (કાળખળથી અને
 ભાવિને યોગે) આ દુર્ભાગી દેશને એક અસમર્થતારૂપ જ સમજાવું જેથી
 ચારેકાર દુરાચારનો જખરો ઝુંડો કરવા લાગ્યો. આર્થોનું અદ્ભુત
 મનોબળ અને શરીરબળ એ પ્રમાણે ધીમે ધીમે ધસાવા લાગ્યું. છેવટ
 તેઓ પોતાના જ પ્રમાદથી અસમર્થ અને ગરીબ બની જઈ પરતંત્રતાની
 બેડીમાં (બંધનમાં) પડ્યા, તેના પર અનેક દેશી વિદેશી રાજ-
 ઝોઝો ચડાઈ કરી અને તેઓ આ દેશની અસંખ્ય દોલત ધસડી ગયા
 તથા તેઓએ પોતાને તાબે થયેલા અસહાય આર્યોને પરતંત્રતાના
 પાંજરામાં પૂરી નબળા બનાવી દીધા. અનેક પંથોએ પોતાનો પ્રયાર
 કરી લોકોની મૂળ (પુરાતન) રીતભાતમાં બગાડો કર્યો અને તેઓને
 કુસંપ કરાવવામાં મદદગાર થનારા મતભેદના અનિષ્ટ વિચારોમાં દોર્યા;
 કેટલીક અનિષ્ટ રીતો પણ જન સમુદાયમાં દાખલ થઈ જોસથી
 પોતાનું જોર જમાવવા લાગી; સત્યાસત્યનો કિંવા સારાસારનો વિવેક
 લોકોમાંથી જતો રહ્યો; ખરા માર્ગને ઓળી કાઢવાની ખંત અને તેને
 દઢતાથી વળગી રહેવાનો ભુસ્સો પણ જનસમાજમાંથી નિર્મૂળ થવા
 લાગ્યો; દુરાચારરૂપ ચોરો વડે આ આર્યભૂમિનું ખર્ચ દ્રવ્ય (સદ્ગુણ,
 સદ્વર્તન, મનોબળ, શરીરબળ, આદિ) લૂંટાઈ જતું જોતા છતાં પણ
 તેના નિર્માલ્ય જેવા પુત્રો પોતાનો પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો વારસાનો
 હક શુભાવી દષ્ટિ દિગ્મૂઢ જેવા બની ગયા. સાર્વજનિક હિતનાં ધોરણો કે
 જે સામ જીવ સુખને જાળવી રાખી પ્રત્યેક વ્યક્તિને સુખ આપનારાં
 નીવડે છે તેને એક બાળુ રાખી લોકો કેવળ પોતાપોતાનો જ સ્વાર્થ
 સાધવા લાગ્યા, અને તેની તાણુ ખેંચમાં કુસંપઆદિ દુર્ણોને પ્રવેશ

કરવાનો અવકાશ મળ્યો. જનસમૂહમાં દુર્ગુણોનું જોર વધવાથી દુર્ગુણીઓનું, દંભીઓનું અને ખળ પુરુષોનું ખળ તથા પ્રાધાન્ય જગતમાં વધવા લાગ્યું અને ઘણું ભાગે તેઓને સુખનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ થતી જોઈ ભગવત્પૂજ્યપાદ જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્યે અનુભવથી સૂચવેલા ગતાનુગતિક* ન્યાય પ્રમાણે લોકો બહુધા અંદરથી તે ચાલને પસંદ કરવા લાગ્યા. લોકોમાં ઉપરથી સદ્ગુણનો આડખર દેખાતા છતાં પણ અંદર ઘણું અંશે દુર્ગુણોનો જમાવ હોવાથી સર્વત્ર નારસ્તિકતાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. એવી રીતે અભ્યુદયના અને સુખના ખરા માર્ગથી આર્થ લોકો વિમુખ થઈ આડે રસ્તે અથડાયા. જેથી અભ્યુદયનાં ઉત્તમ મૂળતત્ત્વો આ દેશના હાથથી જતાં રહ્યાં તથા કોઈ ખીજ જ સત્યશોધક લોકો તેનો લાભ લેવાને ભાગ્યશાળી બન્યા. ચરકસંહિતા નામના ગ્રંથમાં મહામુનિ ચરકાચાર્ય ભારતવર્ષના અપકર્ષ થવાના હેતુ વીશે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

* મહા પ્રખ્યાત ભગવત્પૂજ્યપાદ જગદ્ગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્ય એક વખત ભગવતી ભાગીરથી પ્રતિ જ્ઞાન માટે પધાર્યા હતા અને દસ્તની હાજત [શંકા] થતાં પોતાની પાસેનું કમંડલુ નદીના કિનારા ઉપર વિશાળરૂપે પથરાયેલ વેળમાં દાટી દઈ તેના ઉપર ચિહ્ન તરીકે એક સાઠીકડું [સાંઠાનો કટકો] ખોસી મળત્યાગ માટે ચાલ્યા ગયા. કાંઠાપર ઉભેલા લોકોના જોવામાં આ વાત આવી હતી જેથી પછવાડે તેઓએ “શંકરાચાર્યે જે કાંઈ આ કયું છે તે કલ્યાણજનક હોવું જોઈયે” એમ માની તેવા અનેક ઢગલાઓ કર્યા અને તેનાપર તેવાંજ ચિન્હો પણ કરી મૂક્યાં શંકરાચાર્યે આવી જોયું તો પોતાના જોવાંજ અનેક ઢગલાઓ અને તેવાં જ ચિન્હો જોઈ વિસ્મિત થતાં [પોતાના કમંડલુની આશા છાડી] નીચનું પથ ખાલ્યા:—

ગતાનુગતિકો લોકો ન લોક: પારમાર્થિક: ।

ચાલુકાચ્છાદનાવંતદ્ ગતં મે અભમાજનમ્ ॥

चरकसंहिता, विमानस्थान, जनपदोद्ध्वंसन अध्याय.

आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्ष-
 देवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः शैलेंद्रसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्न-
 वर्णेन्द्रियाः पवनसमजवबलपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रसाणाकृति-
 प्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमतपउपवासब्रह्म-
 चर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रा-
 तंद्राश्रमकुमालस्यपरिग्रहाश्च पुरुषा बभूवुरमितायुषः तेषामुदार-
 सत्वगुणकर्मणामर्चित्यत्वात् रसवीर्यविपाकप्रभावगुणसमुदितानि
 प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्वगुणसमुदितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुग-
 स्यादौ, भ्रश्यति तु कृतयुगे केषांश्चिदत्यादानात् सान्पन्निकानां
 शरीरगौरवमासीत् । सत्वानां गौरवाच्छूलः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात्
 संचयः, संचयात् परिग्रहः, परिग्रहालोभः प्रादुर्भूतः । ततः कृतयुगे
 गते त्रेतायां लोभादभिद्रोहोऽभिद्रेहादनृतवचनम्, अनृतवचनात्
 कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकचित्तोद्वेगादयः प्रवृत्ता-
 स्तत्त्रेतायां धर्मपादोतर्धानमगमत् । तस्यान्तर्धानात् पृथिव्यादीनां
 गुणपादप्रणाशोऽभूत् । ततश्च प्रणाशकृतः शस्यानां स्नेहवैमल्यरस-
 वीर्यविपाकप्रभावगुणपादभ्रंशस्ततस्तानि प्रजाशरीराणि हीनगुणपादै-
 र्हीयमानगुणैश्चाहारविहारैरयथापूर्वमुपश्रभ्यमानान्यग्निमारुतपरीतानि
 प्रागठ्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रांतान्यतः प्राणिनो ह्यसमवापुरायुषः
 क्रमश इति.

અર્થ—આદિ કાળમાં (પૂર્વે), દેવોના જેવા ઓજવાળા (પરાક્રમી) અતિ નિર્મળ અને વિશાળ પ્રભાવવાળા, દેવો, દેવર્ષિઓ, ધર્મ અને યજ્ઞવિધિ એ સર્વનો પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવ કરનારા, પહાડના જેવા (ઘટ્ઠ રિથર અને દઢ) શરીરવાળા, પ્રસન્નચર્ણુ અને પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયવાળા, વેગ, બળ અને પરાક્રમમાં પવનના જેવા, તથા સુંદર કટિપશ્ચાદ્ભાગવાળા, યોગ્ય પ્રમાણુ, આકૃતિ, પ્રસાદ, અને ઉપયયને (પુષ્ટિને-વૃદ્ધિને) ધારણ કરનારા, સત્ય, સરલતા, દયા, દાન, દમ (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ), તપ, ઉપવાસ, અભયર્ય અને વ્રત એ સર્વમાં સદા તત્પર રહેનારા, ભય, રાગદ્વેષ, મોહ, લોભ, ક્રોધ, શોક, માન, રોગ, નિદ્રા, તંદ્રા, શ્રમ, કલમ (થાક) આલસ્ય અને પારિગ્રહ એ સર્વથી રહિત તથા દીર્ઘાયુઃ એવા પુરુષો થતા હતા. તેઓના ઉદાર ગુણ, સત્ત્વ અને કર્મનાં અચિંત્યપણાને લીધે રસવાળાં, વીર્યવાળાં, વિપાકવાળાં અને પ્રભાવવાળાં (અતિ ઉત્તમ) ધાન્ય પેદા થતાં હતાં કેમકે સત્યયુગમાં પૃથિવી આદિ સર્વ સર્વગુણોવડે સંયુક્ત હતાં; પછી ધીમે ધીમે સત્યયુગ જવા લાગતાં કેટલાક લોકો બહુ પરિગ્રહ કરવા લાગ્યા, જેથી તેઓની સંપત્તિ વધી અને તેને યોગે તેઓના શરીરનું ગૌરવ (ભારેપણું) થવા લાગ્યું, સત્ત્વોના (મન અને શરીર એ બન્નેના) ગૌરવને લીધે શ્રમ થવા માંડ્યો, એ શ્રમને લીધે આલસ્ય વધવા માંડ્યું, આલસ્યને યોગે લોકોમાં સંયય કરવાની ટેવ વધવા લાગી, સંયયથી પરિગ્રહ વધ્યો, પરિગ્રહને યોગે લોભની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી સત્યયુગ સાવ જતો રહેતાં, ત્રેતાયુગમાં લોભથી અભિદ્રોહ થવા લાગ્યો એ અભિદ્રોહને યોગે અસત્ય ભાષણનો પ્રચાર શરૂ થયો અને મિથ્યા ભાષણને લીધે કામ-ક્રોધ, માન, દ્વેષ, પાર્શ્વ (કઠોરતા-નિર્દયતા), આઘાત, ભય, તાપ, શોક, માનસિક ઉદ્વેગ, આદિની પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. ત્યાર પછી ત્રેતાયુગમાં ધર્મનો એકપાદ (ચતુર્થાંશ) અંતર્ધાન પામ્યો (હુમ્મ થઈ ગયો); અને

તેને લીધે પૃથિવી આદિમાં જે ગુણો રહ્યા હતા તેનો પણ એકપાદ નાશ પામ્યો અને તે નાશને લીધે ધાન્યમાં સ્તેદ, નિર્મળતા, રસ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ આદિ જે ગુણો રહ્યા હતા તેના પાદનો (ચતુર્થાંશનો) નાશ થયો. અને તેને લીધે ગુણુપાદથી હીન (બાર આનાં ગુણુવાળા-નિર્વીર્ય જેવા) થઈ ગએલા અને ઘટતા જતા ગુણુવાળાં, એ આહાર-વિહારોત્તરે યથાપૂર્વ (પૂર્વ પ્રમાણે) ટકી રહેનારાં પ્રજનાં શરીરો કે જે પ્રથમથીજ અસ્મિથી અને વાયુથી વ્યાપ્ત હતાં તે પછી ધીમે ધીમે જ્વરાદિક વ્યાધિઓથી દબાવા લાગ્યાં જેથી ક્રમે કરી પ્રાણિઓના આયુષ્યનો હાસ થયો.

ચરકાચાર્યે આતો ત્રેતાયુગની (ખ્રીષ્ટયુગની પોતાના સમયની) વાત જણાવી છે પણ હાલનો કલિયુગ (ચોથો યુગ) ચાલે છે એટલે ચરકાચાર્યના હિસાબ પ્રમાણે ધર્મના ત્રણપાદનો નાશ થયેલો હોવાથી નિર્વીર્ય, નીરસ, અને નિષ્પ્રભાવ બની જતાં લોકો પણ આધિ અને વ્યાધિવડે અસ્ત બની અદ્વૈયાયુઃ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

પુરાતન કાળથી આ આર્યદેશવાસી પુરુષોને આર્ય એવી ઉચ્ચ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આર્ય કોને કહી શકાય એ વીશે નીચેના લક્ષણ શ્લોક જુઓ.

कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता ।

अद्रोह इति येष्वेत त्तानार्यान् संप्रचक्षते ॥

કુલીનતા, શીલ (સદ્ગતિ), દયા, દાન, ધર્મ, સત્ય અને કૃતજ્ઞતા (કરેલા ઉપકારને સદા યાદ રાખવો તે), તથા અદ્રોહ એ સર્વ જેની અંદર રહ્યાં હોય તેને આર્ય કહે છે.

આવા સદ્ગુણોવાળા પુરૂષો આ દેશમાં (હિંદુસ્થાનમાં) ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેને આર્યાવર્ત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

મનુસ્મૃતિપર ટીકા કરનાર વિદ્વદ્વ્ય કુલ્લુક ભટ્ટ પણ આર્યાવર્ત શબ્દની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે.

આર્યાઃ પુનઃપુન રત્રાઽઽવર્ત્તેતે ઇતિ આર્યાવર્તઃ ॥

(આર્યો પુનઃ પુનઃ વારંવાર અહીં જન્મ લે છે તેથી તે આર્યાવર્ત.)

અહો ! કેવો કાળ મહિમા અને કેવું ચડતી પડતીના અનાદિ સિદ્ધ ચક્રનું ભ્રમણ છે કે જેની અંદર ઉત્તમ મહાન્ આર્યો પેદા થતા હતા. એજ આર્યાવર્તની અંદર આજે (હમણાં) ઉત્પન્ન થતા નરોને આપણે કેવી અનાર્ય જેવી દશાવાળા જોઈએ છીએ ! અને વધારે ખેદની વાત તો એ છે કે હજી આજે પણ લોકો પોતાની એ પુરાતન આર્યતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને કાંઈ ઉત્કંઠિત જણાતા નથી કિન્તુ એક પછવાડે બીજું અને બીજા પછવાડે ત્રીજું એમ અસંખ્ય રૂપે ગતિ કરનારાં ગાડરોનાં ટોળાની પેઠે જનસંપત્તિ, ધનસંપત્તિ અને અધિકારસંપત્તિ આદિના બળથી * મહોટા કહેવાતા પાંચ માણસોએ વચમાંજ ઘૂસાડી દીધેલી અથવા

---

* જગતમાં જેઓ મહોટા કહેવાયા તેનાપર જો તેઓ વિચાર કરે તો ઘણો જખરો જોાને રહેલો છે.

यद्यदाचरति श्रेष्ठ स्तदत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ (મગવદ્ગીતા.)

[શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરણ કરે તે તે આચરણ જ ઈતર જન પણ કરે છે અને તે જેને પ્રમાણરૂપ ગણે તેને જ ઈતર લોક પણ અનુસરે છે.]

પસંદ કરેલી અજાનમૂલક રૂઢિયે જે વાત સ્વીકારી હોય તેને વળગી રહી આંખો વીંચી ચાલ્યા જ નય છે.

આ દેશના લોકો સ્વતંત્ર વિચારના કે સ્વાશ્રયી નથી જેથી તેને કાંઈ દુઃખી કહે તો તે કાંઈ ખોટું નથી. ભગવાન મનુ જણાવે છે કે:—

सर्वं परवशंदुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एताद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

જે કાંઈ પરવશ છે તે સર્વ દુઃખરૂપ છે અને જે પોતાની સ્વાધીનતામાં હોય તે સર્વ સુખરૂપ છે; આ પ્રમાણે ક્રમવાર સ્વાતંત્ર્ય-પારતંત્ર્ય સંક્ષેપથી સુખદુઃખનું લક્ષણ છે એમ સમજવું.

વર્તમાન કાળમાં જોઈએ તો આ દેશની ખરેખર (આવાજ પ્રકારની) શોચનીય દશા દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને હવે પછી પણ ઇશ્વરેચ્છા શી હશે અને ભવિતવ્યતાના વિશાળ હૃદયાવકાશમાં શા વિચારો ભરાઈ પેઠા હશે તે અગાઉથી ચોક્કસ કોણ કહી શકે તેમ છે? તથાપિ ઉચ્ચ વાસનાને અવકાશ આપવો અને પોતાના ચિત્તમાં જે લોકહિતકારક વિચારો સ્ફુરે તે દુનીયાની સેવામાં મૂકી અનૃણી થવું અને દુર્દશા રૂપી કીચડમાં (કાદવમાં) ધૂંચી ગયેલી આ નિર્મળ આર્યભૂમિને એ કાદવમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાને બનતો પ્રયાસ કરવો એ દરેક વિવેકી આર્યની ફરજ છે એમ ધારી આ અદ્યપલેખ આગળ ચલાવવામાં આવે છે.

આપણે જે વિષય પર અહીં નિર્ણય કરવાનો છે, તે વીશે વિવેચન કરતાં * વોરાવાળું નાકું પકડી રાખવાનું નથી. કિન્તુ એક શોધક

* કાંઈ એક વોરાને દૂર ગામ જવું હતું તેથી તે ગાડું શોધતો હતો. દૈવયોગ સસ્તે બાડે એક ગાડું મળી ગયું પરંતુ તે કપાસના [રૂના] ધોડાનું હતું. વોરાજી તો તે ધોડાના ગાડાપર ચઢી બેઠા. ગાડું ધીમે ધીમે રસ્તે ચાલતાં વચમાં એક

બુદ્ધિથી સારગ્રાહી થઈ જે વાત યુક્તિ, શાસ્ત્ર પ્રમાણ આદિથી સિદ્ધ થાય તે ઉપર જ દૃઢ આરૂઢ થઈ રહેવાનું છે કેમકે સયુક્તિક તથા સશાસ્ત્ર વાત વિશેષે કરી જનસમુદાયમાં માન્ય થઈ પડે છે. ભગવતપૂજ્યપાદ જગદ્-ગુરુ શંકરાચાર્ય બૃહદારણ્યક ઊપનિષદના ભાષ્યમાં જણાવે છે કે—

આગમોપપત્તિભ્યાં હિ નિશ્ચિતોઽર્થઃ શ્રદ્ધેયો ભવત્યવ્યભિચારાત્ ॥

શાસ્ત્ર અને યુક્તિ એ બન્નેવડે સિદ્ધ થતી બાબત શ્રદ્ધેય (આદર આપવા યોગ્ય—માનવાલાયક) થઈ પડે છે કેમકે તેમાં વ્યભિચાર આવતો નથી.

મહાકાશ્મિક મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ પણ મહાભારત (શાંતિપર્વ, મોક્ષધર્મ)માં તેવાજ મતલબનો નીચેનો શ્લોક જણાવ્યો છે.

ન્યાયતંત્રાણ્યનેકાનિ તૈસ્તૈરુક્તાનિ વાદિભિઃ ।

હેત્વાગમસદાચારૈર્યદ્યુક્તં તદુપાસ્યતામ્ ॥

તે તે વાદિઓએ પોતપોતાનું મત સિદ્ધ કરવાને અનેક ન્યાયતંત્રો કહેલાં છે પરંતુ તેમાંથી હેતુ, આગમ (શાસ્ત્ર) અને સદાચાર એ ત્રણેયથી જે યુક્ત હોય તેજ સેવવાનું છે.

ધાંચ [ખરાબાવાળી જગા] આતી; ગાડાવાળાએ તે સમયે કહ્યું કે ચોરાજી, નાકું પકડી રાખજો. ચોરાજીએ તો પોતાના ચોરજાની નાકી પકડી રાખી અને ગાડું તો ધાંચમાંથી બાહ્યું કે તરતજ ચોરાજી ઊપલી નીચે જઈ પડ્યા. ચોરાએ ગુસ્સાથી ગાડીવાનને કહ્યું કે તારા કહેલા પ્રમાણે મેં નાકું [નાકું] પકડી રાખ્યું ને, પરો કેમ? ગાડીવાન બોલ્યો કે મેં નાકું કહ્યું હતું તે ઘોડાંને બાંધેલા રસો પણ તમ્મરા ચોરજાની નાકી નહીં, તમે વગર વિચારે [ખરાબર સમજ્યા વિના] ચોરજાની નાકી પકડી તેથી બૂલવું કળ મળ્યું; તેમાં હું શું કંઈ?

મહામાનનીય ભગવાન મનુ પણ જણાવે છે કે—

પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમભીપ્સતા ॥

ધર્મની શુદ્ધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને વિવિધ (વેદમૂલક સ્મૃતિ આદિ) આગમયુક્ત શાસ્ત્ર એ ત્રણેયનું સારી રીતથી જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

પાતંજલ સૂત્ર (યોગ સૂત્ર) ઉપરના વ્યાસભાષ્યમાં પણ જણાવ્યું છે કે:—

આગમેનાનુમાનેન ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્ પ્રજ્ઞાં લભતે યોગમુત્તમમ્ ॥

શાસ્ત્ર, અનુમાન અને ચિંતનના અનુષ્ઠાનમાં વારંવાર અત્યંત આદર આ ત્રણ પ્રકારે જે પોતાની શુદ્ધિને યોગે તે ઉત્તમ યોગને મેળવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અહીં પણ યુક્તિ, શાસ્ત્ર, અનુમાન, અનુભવ તથા પ્રત્યક્ષ આદિને અનુસરી નીચેના વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે કે જે યોગ્ય અધિકારીને (વાચક વર્ગને) તે તે પ્રસંગે જણાયા વિના રહેશે નહીં.

શરીરમનસોઃ શ્રેષ્ઠં બલં ચેષ્વવતિષ્ઠતે ।

ગુણવત્ત્વં ચ વિદ્વત્ત્વં તૈષાં સ્યાન્નૂનમુન્નતિઃ ॥

જેઓમાં શરીર અને મન એ બન્નેનું ઉત્તમ બળ રહ્યું હોય તથા સદ્ગુણો અને વિદ્વત્તા પણ રહ્યાં હોય તેઓનો અબ્યુદય થાય જ એ વાત નિર્વિવાદ જેવી છે.

ઉપર લખેલા પદ્યને અનુસરી ખેલીયે તો ઉદયનાં હેલુનાં ચાર અંગ મુખ્ય કદપી શકાય.

૧ શારીરિક શ્રેષ્ઠ બલ.

૨ માનસિક શ્રેષ્ઠ બલ.

૩ સદ્ગુણો.

૪ વિદ્તા.

આ ચાર ઉદયનાં મુખ્ય અંગ છે. અને તે અકેકનો એવો તો ગંભીર વિષય છે કે સવિસ્તર લખવા જતાં મોટા અંશે થઈ પડે તથાપિ આપણે એ વિષે ટુંકામાં ક્રમવાર તેના સંક્ષિપ્ત સારનું વિવેચન કરશું.

૧ શારીરિક શ્રેષ્ઠ બલ.

શારીરિક ઉત્કૃષ્ટ બલ સિવાય બહુધા મોટાં (મહાભારત) કાર્યો થઈ શકતાં નથી. આજ દિવસ સુધી લોકોપયોગી જે જે શોધો થયા છે તે ધણે ભાગે દૃઢ શરીરવાળા મહાશય પુરૂષોએ જ કરેલા છે. બહુધા અને તેઓ જ ઐહિક પારમાર્થિક કલ્યાણના ગહન ક્રમમાં આગળ વધી શક્યા છે. જે શરીર નિર્બલ હોય તો હૃદય અને મગજ પણ નિર્બલ હોવાથી મનુષ્ય ધણે અંશે આલસ્યવાન (આળસુ) અને નિશ્તસાહ બની જાય છે; અને તેનું નિર્બલ થઈ રહેલું ચિત્ત કશામાં એકાગ્ર નહિ થઈ શકતાં (ઉદયક્રમમાં) આગલ વધી શકતું નથી. મનની સ્થિતિનો ધણો આધાર શરીર ઉપર રહે છે.

સુશ્રુતમાં (ભગવાન ધન્વંતરિ) જણાવે છે કે:—

હૃદયં ચેતનાસ્થાન મુક્તં સુશ્રુત દેહિનામ્ ॥

હે સુશ્રુત ! મનુષ્યોનું (દેહધારી જીવોનું) હૃદય એ એક બુદ્ધિનું સ્થાન છે; મહાભારતમાં પણ જણાવે છે કે:—

મધ્યેષ્ઠ હૃદયસ્યકૌ શિરા તત્ર મનોવહા ॥

હૃદયના મધ્યમાં એક મનોવહા એવા નામની નાડી છે; કે જે મનને વહન કરનાર છે.

આ બન્ને વચનથી સિદ્ધ એ થાય છે કે હૃદય એ એક બુદ્ધિનું અને મનનું સ્થાન છે. શરીર નિર્માણ કે રોગી હોય તો હૃદય તેના એક અવયવરૂપ હોવાથી તેની અસર હૃદય ઉપર થાય અને તેને લીધે હૃદયમાં નિવાસ કરનાર મન પણ તેવું જ રહે એ સ્વતઃ સિદ્ધ જેવી વાત છે. વળી પ્રત્યક્ષપણે જોવામાં આવે છે કે જ્યારે શરીર અસ્વસ્થ હોય ત્યારે મન પણ અસ્વસ્થ રહે છે. અને શરીર જ્યારે સારી આરોગ્ય દશામાં હોય ત્યારે મનપણુ પ્રકૃષ્ઠ રહે છે. આથી શરીરનો તથા મનનો પરસ્પર કેવો ગાઢ સંબંધ છે તે જણાઇ આવે છે. જે શરીર ઉત્કૃષ્ટ બળ વડે ભરપૂર હોય તો તેની અસર મન ઉપર થવાથી મન પણ મજબૂત રહે છે. અને શરીર નિર્માણ હોય તો મનપણુ તેવું જ બની જાય છે. જેથી શારીરિક શ્રેષ્ઠ બળ સર્વાથા સંપાદ્ય છે, એ વાત દઢ થાય છે. હવે તે મેળવવામાં તથા વધારવામાં શાં શાં સાધનોની અગત્ય છે તે વીશે કાંઈક વિવેચન કરીએ.

અભિપ્રાય.

અભિપ્રાય એ એક ઉત્કૃષ્ટ શરીરબળ મેળવવાનો મુખ્ય પાયો છે. એ પાયો જો નબળો હોય તો તેના ઉપર છણાયેલી ઇમારત નબળી

તીવડે જ એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આ વાત ઉપર જ લક્ષ રાખી આપણા દીર્ઘદર્શી આર્ય વિદ્વાનોએ અભયરૂપે સર્વ આશ્રમોમાં પ્રથમ ગણેલ છે. અને કેમ જાણે તે બીજા આશ્રમોનું મૂળ હોય તેવો ભાવ સૂચવ્યો છે. અમુક મુદત સુધી અભયરૂપે પાળી પ્રથમાશ્રમના ધર્મેને હઠતાથી વળગી રહી, ગુરુશુશ્રુષાઆદિદ્વારા આ લોક અને પરલોક એ જાતેને (ઉભયલોકને) સુધારનાર સદ્વિદ્યા સંપાદન કરવાનો ધારો આપણા પૂર્વજોએ બાંધેલો જોવામાં આવે છે. વિદ્યાનું સારું જ્ઞાન મેળવ્યા બાદ અને આ વિકટ તથા વિચિત્ર સંસાર યાત્રામાં સુખેથી પ્રવાસ કરવામાં સહાયક થનારા ઐહિક પારલૌકિક ધર્મોનું કેટલુંએક રહસ્ય જાણ્યા બાદ યોગ્ય વય થયે તેનો વિવાહ કરવાની આજ્ઞા આપણાં આર્ય શાસ્ત્રોએ આપી છે. જે બાળકમનો રીવાજ હાલ ધણે ભાગે આપણા દેશમાં જોવામાં આવે છે તે આગળ હોય તેવું જણાતું નથી. કિન્તુ વયમાં જ (મુસલમાન આદિના રાજ્યમાં રાજભયઆદિ કારણને લીધે) દાખલ થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે.

ભગવાન મનુ તો આજ્ઞા કરે છે કે:—

ત્રિંશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં હૃદ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ।

ઞ્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષા વા ધર્મે સીદતિ સત્ત્વરઃ ॥

ત્રીશ વર્ષના પુરૂષે મનોહર એવી બાર વરસની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો અથવા એવીસ વર્ષના પુરૂષે આઠ વર્ષની કન્યા સાથે પરણવું. ત્વરા કરવાથી (યોગ્યવય થતાં સુધી અભયરૂપે ન પળાયાથી) ધર્મ (કે જે મનુષ્યનું ખરું કર્તવ્ય છે તે) માં તેને કષ્ટ વેઠવું પડે છે (અથવા તો

ધર્મમાં કાંઈ ખામી આવતી હોય તો અને ધર્મ જતો હોય તો ત્વરા કરવી આવું અર્થાન્તર પણ સ્પુરે છે.)

સુશ્રુતમાં લગવાનું ધન્યન્તરિ જણાવે છે કે :—

अथास्मै पंचविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षा पत्नीमावहेत् पित्र्यध-
मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥

પચીસ વર્ષના (વિદ્યા અને બ્રહ્મચર્યઆદિ લાંબો સમય પાળી વિદ્યાનું થયેલા તથા શારીરિક માનસિક બળવડે સંપન્ન થયેલા) પુરૂષને બારવર્ષની પત્ની પરણાવવી. કેમકે તેમ થવાથી પિતૃકૃત્ય, ધર્મ, અર્થ, કામ અને પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ થશે.

બાળલક્ષમાં શી હરકત નડે છે એ વીશે વળી તે જણાવે છે કે :—

ऊनषोडशवार्षिक्यामप्राप्तः पंचविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेंद्रियः ।

तस्मादत्यंतबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

સોળ વર્ષથી ઓછા વયની પત્નીમાં પચીસ વર્ષથી ઓછા વયનો પુરૂષ ગર્ભાધાન કરે તો ગર્ભ ઉદરમાં જ મરણને શરણ થાય છે. કદાચિત્ તે પૂરે માસે ઉત્પન્ન થાય તો પણ અદ્વાયુ નીવડે છે અને કદાચિત્ વધારે જીવે તો દુર્બલ ઇન્દ્રિયવાળો (નબળા મગજનો) થાય છે માટે અત્યંત બાલસ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરવું નહીં.*

* આ પરિમાણ હેશકાળને બંધાયેલું ન જ થતું હોય તો પછી વીસ વર્ષનો પુરૂષ અને બાર વર્ષની કન્યા એ આદિ ઉચિત વ્યવસ્થા હાબલ કરવી પરંતુ બાળ-વિવાહ હાનિકારક હોવાથી સર્વથા ત્યાગ્ય છે.

આ ઉપરથી છેવટ સોળ વર્ષની સ્ત્રી અને પચ્ચીસ વર્ષનો પુરુષ ગર્ભાધાન કરવા માટે સુશ્રુતને ઇષ્ટ હોય એમ લાગે છે. આથી બાળ-વિવાહ હાનિકારક છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજા નિર્બલ નિર્વીર્ય અને અસ્પાયુ થાય છે આ વાત સ્પષ્ટપણે ખુલ્લે છે. બાળલગ્ન થવાથી બીચારાં બાલકો કે જેને પોતાના હિતાહિતની કશી ખબર હોતી નથી તેઓ બાલ્ય વયમાં જ લગ્નમાં જોડાયાથી તેના વીર્યની પરિપૂર્ણ ભરતી થયા પહેલાં જ અને વીર્યાશય તથા કેટલાએક અવયવો કુદરતી (ઇશ્વરીય) નિયમ પ્રમાણે પરિપક્વ દશામાં આવ્યા પહેલાં જ વીર્યનો હ્રાસ થવાનો પ્રસંગ આવી લાગે છે. જેથી તેનો-પરિણામ ખરાબ ઉતરે એ નિર્વિવાદ વાત છે. જેમ કાચા ફળનો ઉપભોગ કરવાથી તેની અંદર પરિપક્વ અવસ્થામાં પેદા થનારી એક અનુભવગમ્ય (પાકજન્ય) મીઠાશ અનુભવમાં નથી આવતી (જેવામાં નથી આવતી) તેમ પરિપક્વ નહોં થએલાં વયમાં (બાળવયમાં) જ વિરાહ કરનાર પુરુષમાં તથા તેના ઔરસ પુત્રોમાં (વંશજોમાં) કેટલાંક ઉત્તમ તત્ત્વો (અપૂર્ણ રહી જવાથી) અનુભવમાં આવતાં નથી (જેવામાં આવતાં નથી.)

પાતંજલસૂત્રમાં ભગવાન પતંજલિ જણાવે છે કે:—

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥

(બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિરતા) થતાં વીર્યનો લાભ થાય છે.)

व्यासभाष्य.

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः यस्य लाभप्रतिष्ठान् गुणान् उत्कर्षयति सिद्धञ्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति.

બ્રહ્મચર્યની સ્થિરતા થતાં વીર્યનો (સામર્થ્યનો) લાભ થાય છે કે જેના લાભથી પ્રતિધાત રહિત (નિર્માધ) એવા સદ્ગુણોને માણસ પોતાનામાં વધારી શકે છે અને પોતે સિદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં શિષ્યોમાં પણ જ્ઞાનનું (યોગાદિનું) સ્થાપન કરવાને સમર્થ બને છે. તેના બોધની છાપ શિષ્યોના ચિત્તમાં બરાબર મજબૂતપણે ચોટી બેસે છે.

બ્રહ્મચર્ય આ લોક અને પરલોક એ બન્નેને સુધારનાર છે. આ લોકમાં બળ પરાક્રમ ઉત્સાહ આદિને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે ઉપકારક થાય છે અને સદ્ગતિનરૂપ હોવાથી પરલોકમાં સુખરૂપ થતાં આત્મજ્ઞાનઆદિમાં પણ તેને હેતુરૂપ ગણવામાં આવે છે.

(અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદની) શ્રુતિ જણાવે છે કે :—

સત્યેન લભ્યસ્તપસા હ્યેષ આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનેન બ્રહ્મચર્યેણ નિત્યમ્ ॥

(આ આત્મા નિરંતર સત્યવડે, તપવડે, સમ્યક્ જ્ઞાનવડે, અને બ્રહ્મચર્યવડે લભ્ય છે)

અથર્વ વેદીય પ્રશ્નોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે :—

તેષામસૌ વિરજો બ્રહ્મલોકો યેષાં તપો બ્રહ્મચર્યં યેષુ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્
તેષામસૌ વિરજો બ્રહ્મલોકો ન યેષુ જિહ્વામનૃતં ન માયા ॥

(તેઓને જ એ રજેગુણરહિત બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે કે જેઓમાં તપ, બ્રહ્મચર્ય અને સત્ય રહેલાં હોય.

તેઓનેજ રજેગુણ રહિત બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે કે જેઓની અંદર કુટિલતા અનૃત અને માયા રહેલાં ન હોય.)

વૈદ્યાશય વાગ્ભટ્ટ પણ જણાવે છે કે :--

ધન્યં યશશ્ચમાયુષ્યં લોકદ્વયરસાયનમ્ ।

અનુમોદામહે બ્રહ્મચર્યમેકાન્તનિર્મલમ્ ॥

પ્રત્યયર્થ કે જે ધન આપનાર, યશ આપનાર, આયુષ્ય આપનાર આ લોકમાં અને પરલોકમાં રસાયનરૂપ છે અને એકાંત નિર્મલ છે તેને અમે અનુમોદન આપીએ છીએ.

મહર્ષિ ચરકાચાર્યે પણ ચરકમાં જણાવ્યું છે કે :--

બ્રહ્મચર્યમાયુષ્યકરાણામ્

આયુષ્ય વધારનાર વસ્તુઓમાં પ્રત્યયર્થ સર્વોત્તમ છે; વળી તેજ બીજે ઠેકાણે જણાવે છે કે :--

આત્માગમાદુપલભ્યતે દાનતપોયજ્ઞસત્યાહિંસાબ્રહ્મચર્યાણિ અભ્યુદ-
યનિઃશ્રેયસ્કરાણીતિ

આત્મ પુરૂષોના આગમથી (શાસ્ત્રથી) જણાય છે કે દાન, તપ, યજ્ઞ, સત્ય, અહિંસા અને પ્રત્યયર્થ એ અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસ (મોક્ષ) એ બંનેને કરનારાં છે.

આત્મનાં વાક્ય ઉપર (ખાત્રીચિના) કેમ આધાર રાખી શકાય એ શંકાના સંમાધાનમાં વળી તેમણે જ જણાવ્યું છે કે :--

રજસ્તમોભ્યાં નિર્મુક્તાસ્તપોજ્ઞાનબલેન ચ ।

યેષાં ત્રિકાલમમલં જ્ઞાનમવ્યાહતં સદા ॥

આત્મા: શિષ્ટા વિબુદ્ધાસ્તે તેષાં વાક્યમસંશયમ્ ।

સત્યં વક્ષ્યંતિ તે કસ્માદસત્યં નીરજસ્તમા: ॥

જેઓ રજ્જેગુણથી અને તમોગુણથી રહિત હોય, તથા *તપોબળથી અને જ્ઞાનબળથી જેઓને સદા ત્રિકાલનું અખંડિતપણે જ્ઞાન થયું હોય તેવા પુરૂષો આમ શિષ્ટ અને વિશુદ્ધ કહેવાય છે અને તેઓનું વાક્ય નિઃસંશય જ છે. કેમકે તેઓ સત્ય જ બોલશે. રજ્જેગુણથી સાવ રહિત હોવાથી (તેઓને કાષ્ટની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની મતલબ નહીં હોવાથી તેઓ અસત્ય શા માટે બોલે ? ન જ બોલે.)

બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ બળવત્તર છે. અને તેને લીધે જ (બ્રહ્મચર્ય આદિ ઉત્તમ ધર્મને વળગી રહેવાથી જ) પૂર્વ કાળના પુરૂષો પરાક્રમી, દીર્ઘાયુ, બલવાન, ધીર, વીર, ઉદાર સદ્ગુણી તથા સુખી થતા હતા. પૂર્વકાળના પવિત્ર પુરૂષો કેવા શુભદ્રિય તથા બ્રહ્મચર્ય તરફ દૃઢલક્ષણ હતા, અને તેઓ તેના બળથી કેવાં પરાક્રમો કરી શકતા તેના દાખલાઓ રૂપે અલૌકિક પરાક્રમથી શ્રાવૃત્તગર્ભે આશ્ચર્ય કરનારા શ્રીહનુમાનેશ બીજમ્પિતામહ આદિની વિસ્મય પમાડનારી હકીકતો અનેક ઇતિહાસો-

* તપનું બળ-તપ: શબ્દના અનેક અર્થો છે. તપ: કૃષ્ણચંદ્રાચળાદિકં (તપ એટલે કૃષ્ણચંદ્રાચળાદિક) મનસશ્ચેદ્રિયાણાંચાપ્યેકાત્મ્યં પરમં તપ: (મનની અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા એ પરમ તપ છે.) તપ: સ્વધર્મવર્તિત્વં (પોતાના ધર્મને દૃઢતાથી વળગી રહેવું તે તપ) તપો નાનશનાત્પરં (અન-શન પ્રતના જેવું બીજું એકેય તપ નથી.) ઇત્યાદિ અનેક વાક્યો છે. હરેક પ્રકારે (શાસ્ત્ર વિહિત પ્રકારે) શરીરને અને મનને કસવું તે તપ. રજસ્તમોઘ્નં યત્કર્મ તપસસ્તત્ત્વલક્ષણમ્ (રજ્જેગુણ અને તમોગુણને જે નાશ કરનાર કર્મ તે તપનું ખાસ લક્ષણ છે.)

માંથી મળી આવે છે, પરંતુ અહીં તે વિસ્તારના બચથી દાખલ કરવામાં આવી નથી; તથાપિ જિજ્ઞાસુ શોધકને તે દુષપ્રાપ્ય નથી.

એ પળાતું બ્રહ્મચર્ય યોગ્ય વયે વિવાહ થતાં સુધી વચમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખંડિત થવું નહીં જોઈયે.

મહામુનિ યોગીન્દ્ર યાગવલ્ક્ય જણાવે છે કે:—

અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યો લક્ષણ્યાં સ્ત્રિયમુદ્ધૃતે । । .

યાગવલ્ક્ય;

અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યઃ અસ્ત્વલિતબ્રહ્મચર્યઃ

વિજ્ઞાનેશ્વરઃ (મીતાક્ષરા)

અસ્ખલિત બ્રહ્મચર્યવાળા (યોગ્ય વયના—કેળવાયેલા) પુરૂષે ઉત્તમ લક્ષણવાળી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો.)

મહામાનનીય મનુ મહારાજ પણ ઉપર પ્રમાણે જ બાવ જણાવે છે કે:—

અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાવિશેત્ ।

મનુ:

વિવાહ થયા પછી ગૃહસ્થ દશામાં પણ એક સામાન્ય બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાય છે; કે જે બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, આરોગ્યઆદિમાં ઉપકારક થાય છે. અમૂલ્ય મનુષ્ય જન્મ મળ્યા છતાં સારાસાર, કૃત્યાકૃત્ય, હિતાહિત આદિનો વિવેક નહીં રાખતાં કેવળ પશુ પક્ષી આદિ પામર પ્રાણીઓની પેઠે રાત્રિદિવસ વિષયમાં લંપટ બની રહેવું એ વાત શાસ્ત્રસંમત કે

શિષ્ટાચરિત હોય તેવું જણાતું નથી. એ સ્થિતિમાં પણ કામાંધ નહીં થઇ જતાં નિયમિત રહેવું એજ હિતાવહ છે.

મહાભારતના શાંતિપર્વમાં (મોક્ષધર્મમાં) જણાવ્યું છે કે :—

માર્યાં ગચ્છન્ બ્રહ્મચારી ઋતૌ ભવતિ વૈ દ્વિજઃ ।

(ઋતુ સમયે ગમન કરનાર દ્વિજ બ્રહ્મચારી છે.)

† ઋતૌ માર્યામુપેયાત (ઋતુકાલે સ્ત્રી ગમન કરવું) એ શ્રુતિ પણ નિયમિત રહેવાનું સૂચવે છે.

† ષોડશર્તુ નિશાઃ સ્ત્રીणां

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પ્ર. ૧

સ્ત્રીणां ગર્ભધારણયોગ્યાવસ્થોપલક્ષિતઃ કાલઃ ઋતુઃ સ ચ રજોદર્શનદિવસા-

દારમ્ય ષોડશાહોરાત્રાણિ

મીતાક્ષરા.

ઋતુઃ સ્વાભાવિકઃ સ્ત્રીणां રાત્રયઃ ષોડશઃ સ્મૃતાઃ । ચતુર્ભિરિતરૈઃ સાર્ધમ-

દ્યોમિઃ સદ્વિગર્હિતૈઃ ।

મતુ. અ. ૩-૪૬

આર્તવભ્રાણદિવસાદૃતુઃ ષોડશ રાત્રયઃ ।

(ભાવપ્રકાશ)

વિશેષ ઘણાસા હોય તે નીચેના શ્લોકો વાંચો.

ષોડશર્તુ નિશાઃ સ્ત્રીणां તસ્મિન્યુગમાસુ સંવિશેત્ ।

બ્રહ્મચાર્યેવ પર્વાણ્યાદ્યાશ્વતસ્તથ વર્જયેત્ ॥ ૭૧ ॥

एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।

सुस्थ इंदौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ૮૦ ॥

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चૈવ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા મતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૮૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ (આચારાખ્યાય)

વૈષ્ણવ્ય પંડિત ભાવમિત્ર પણ (ભાવપ્રકાશમાં) જણાવે છે કે :—

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણબલાન્વિતાઃ ।

સ્થિરોપચિત્તમાંસાશ્ર ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥

ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા ।

પર્વવર્જં વ્રજેન્નેનાં તદ્વ્રતો રતિકામ્યયા ॥ ૪૫ ॥

ઋતુઃ સ્વાભાવિકઃ સ્ત્રીનાં રાત્રયઃ પોષ્ઠશઃ સ્મૃતાઃ ।

ચતુર્ભિરિતરૈઃ સાર્દ્ધમહોભિઃ સદ્વિગર્હિતૈઃ ॥ ૪૬ ॥

તાસામાયાશ્વતસ્રશ્ચ નિંદિતૈકાદશી ચ યા ।

ત્રયોદશી ચ શેષાસ્તુ પ્રશસ્તા દશ રાત્રયઃ ॥ ૪૭ ॥

યુગ્માસુ પુત્રા જાયંતે સ્ત્રિયોઽયુગ્માસુ રાત્રિષુ ।

તસ્માયુગ્માસુ પુત્રાર્થી સંવિશેદાર્ત્તવે સ્ત્રિયં ॥ ૪૮ ॥

પુમાન્પુંસોઽધિકે શુક્રે સ્ત્રી ભવત્યધિકે સ્ત્રિયાઃ ।

સમેઽપુમાન્પુંસ્ત્રિયૌ ચ ક્ષીણેઽલ્પે ચ વિપર્યયઃ ॥ ૪૯ ॥

નિંદ્યાસ્વષ્ટાસુ ચાન્યાસુ સ્ત્રિયં રાત્રિષુ વર્જયેન્ ।

બ્રહ્મચાર્યેવ ભવતિ યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ॥ ૫૦ ॥ મનુ. અ. ૩

સેવેત કામતઃ કામાં તૃપ્તો વાજીકૃતાં હિમે ।

ઋગ્દ્વાદ્વસંતશરદોઃ પક્ષાદ્વર્ષાનિદાઘયોઃ ॥

(વાગ્મટ્ટ)

ત્રિભિસ્ત્રિભિરહોમિર્હિ સમેયાત્પ્રમદાં નરઃ । અન્યેષ્વ્રતુષુ ધર્મે તુ પક્ષાત્પક્ષાદ્વ્રજેદ્બુધઃ ॥

(પંડિત ભાવમિત્ર બિષ્ણુવર્ચ્ય ભાવપ્રકાશકાર) .

ખીજ ધણી બાબતો આ સંબંધમાં જણાવવા જેવી છે પણ વિસ્તારભર્યા બંધ રાખવામાં આવી છે. જ્ઞાસુને વૈદકશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્રમાંથી વિશેષ હકીકત મળી શકે.

સ્ત્રીઓમાં નિયમિતપણે વર્તનારા પુરૂષો આયુષ્યવાન થોડી અથવા મોડી વૃદ્ધાવસ્થા જોને પ્રાપ્ત થાય તેવા શરીરની કાન્તિ અને બળ એ બંને વડે યુક્ત અને સ્થિર તથા પુષ્ટ માંસવાળા થાય છે.

અતિ વિષયીપણામાં શી હાનિ થાય છે તે વીશે એ પોતે જ જણાવે છે કે :—

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્યપાંડવામયક્ષયાઃ ।

અતિવ્યવાયાજ્ઞાયન્તે રોગાશ્ચાક્ષેપકાદયઃ ॥

અતિ વ્યવાયથી શૂલ, ખાંસી, તાવ, શ્વાસ (દમ), દુર્બળતા (કૃશતા), પાંડુરોગ અને ક્ષય (રાજ્યક્ષમા) થાય છે અને આક્ષેપક આદિ બીજા રોગો પણ થવાનો પ્રસંગ આવી લાગે છે.

વૈદ્યાનાયક વાગ્ભટ્ટ પણ કહે છે કે :—

બ્રમહ્મોરુદૌર્બલ્ય બલધાત્વિદ્રિયક્ષયઃ ।

અપર્વમરણં ચ સ્યાદન્યથા ગચ્છતઃ સ્ત્રિયમ્ ॥

સ્મૃતિમેધાયુરારોગ્ય પુષ્ટીંદ્રિયયશોબલૈઃ ।

અધિકા મન્દજરસો ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥

બ્રમ, ગ્લાનિ, ઘણી દુર્બળતા (અથવા સાથળની નબળાઈ), બળનો, ધાતુઓનો અને ઇંદ્રિયોનો ક્ષય તથા અકાલ મરણ એ બધું અનિયમિત સ્ત્રીગમન કરનારને થાય છે અને સ્ત્રીઓમાં નિયમિતરીતે વર્તનારા પુરૂષો સ્મૃતિ, મેધા (યાદદાસ્તવાળી બુદ્ધિ), આયુષ્ય, આરોગ્ય, પુષ્ટિ, ઇંદ્રિય, યશ અને બળ એ સર્વ બાબતોની અંદર અધિકતાવાળા અને વૃદ્ધાવસ્થા

જેને થોડી જાણ થવા થાય છે. કૃતાવુપેયાત્સર્વત્ર વા પ્રતિષિદ્ધર્જમ્ એ ગીતમસૂત્ર પણ નિયમ જ સૂચવે છે.

ઇન્દ્રિયોની સત્તા બહુ પ્રબળ છે. જે મનુષ્ય એ સંબંધમાં અસાવધાન (ગ્રહ) રહે તો મદોન્મત્ત હૃષ્ટપુષ્ટ ધોડાપર સવાર થયેલા કામ ચલાઉ (ધોડાની સવારી નહીં કરી જાણનાર) માણસના જેવી તેની ગતિ થાય છે.

પ્રથમ વયમાં જ મનુષ્ય આડે રસ્તે ચડી જઈ કર્તવ્ય પરાંગમુખ થઈ જાય એવું તેનું વલણ જ ન થવા માટે ભગવાન મનુ પ્રથમાશ્રમના ધર્મમાં જ જણાવે છે કે:—

इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥

यश्चैतान्પ્રાપ્નુયાત્સર્વાન્યશ્ચૈતાન્કેવલાંસ્ત્યજેત્ ।

પ્રાપ્તવાત્સર્વકામાનાં પરિત્યાગો વિશિષ્યતે ॥

न तथैतानि शक्यंते सन्नियंतुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥

વેદાસ્ત્યાગશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ નિયમાશ્ચ તપાંસિ ચ ।

ન વિપ્રદુષ્ટભાવસ્ય સિદ્ધિં ગચ્છતિ કર્હિષિત્ ॥

શ્રુત્વા સ્પૃષ્ટવા ચ દૃષ્ટવા ચ ગ્રાત્વા મુક્તવા ચ યો નરઃ ।

નહ્ણયતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં તુ સર્વેષાં યદ્દેકં ક્ષરતીન્દ્રિયમ્ ।

તેનાસ્ય ક્ષરતિ પ્રજ્ઞા દૃતેઃ પાત્રાદિબોદકમ્ ॥

વશે કૃત્વૈન્દ્રિયપ્રાપ્તં સંયમ્ય ચ મનસ્તથા ।

સર્વાન્સંસાધયેદર્થા નાક્ષિણ્વન્યોગતસ્તનૂમ્ ॥

ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં આસક્તિ થવાથી મનુષ્ય દોષને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. તેમજ તેજ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાથી તે સિદ્ધિને મેળવે છે.

કોઈ પણ કાળે વિષયોના ઉપભોગથી કામની (વાસનાની) શાન્તિ (નિર્મૂલ ક્ષય) થતી નથી પરંતુ જેમ ઘી પડવાથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય તેમ ઉલટી ભોગો ભોગવવાથી કામની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

જે માણસ સર્વ કામ્ય વિષયોને પ્રાપ્ત થાય અને જે મનુષ્ય કેવલ તેને (વૈરાગ્યબળથી) છોડી દે તે બન્નેમાં સર્વ કામોની (ઇચ્છિત વિષયોની) પ્રાપ્તિના કરતાં પણ તેનો પરિત્યાગ વિશેષ ફળ આપનાર છે.

ઇન્દ્રિયો સ્વભાવે જ વિષય લંપટ હોવાથી જ્ઞાનવડે (વિષયોમાં ક્ષણભંગુરતા આદિ દોષોના વિચારથી અને શરીરમાં માંસ શ્ધિર આદિ તેના દોષના ચિંતનથી) જેવું તેને નિયમમાં રાખવાનું બને છે, તેવું નિરંતર તેની સેવા નહીં કરવાથી (વાસના છતાં વિષયોને સાવ છોડી દેવાથી) થતું નથી.

વેદ (વેદ શાસ્ત્ર આદિનું જ્ઞાન), ત્યાગ (સર્વને છોડી ચાલ્યા જવું તે), યજ્ઞો, નિયમો અને તપો એ સર્વ દુષ્ટભાવવાળા અથવા અનિયમિત ચિત્તવડે અસ્થિર સ્થિતિમાં રહેનાર (નિરંતર વિષયસેવાનું જ ચિંતન કરનાર) પુરૂષને કોઈ દિવસ સિદ્ધિ આપતા નથી.

સારું નરસું સાંભળવાથી, સારાં નરસાનો સ્પર્શ કરવાથી, સારું માહું ખાવાથી, સારું નરસું જોવાથી અને શુભ અશુભ સુધવાથી જેને શોક હર્ષ ન થાય તે જીતેન્દ્રિય સમજવો. (પોતાને જીતેન્દ્રિય કહેવડાવડાવવાને ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે કોઈપણ પ્રકારે ચિત્તમાં હર્ષ શોકનો અવકાશ ન આવવા દેવાનો અભ્યાસ પાડવો અને તેમ થયેથી જ તે જીતેન્દ્રિય કહી શકાય.) ‡

સર્વ ઇન્દ્રિયોમાંથી જે માત્ર એક જ ઇન્દ્રિય પણ વિષયાસક્ત થઈ તો જેમ ચાંચડાની છિદ્રવાળી બોખમાંથી પાણી સ્ત્રવી જાય તેમ તેનાં પ્રજ્ઞા શુદ્ધિ, જ્ઞાન, ઘટવા માંડે છે.

માટે જ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી મનનો પણ સંયમ કરી યુક્તિથી પોતાના દેહને નહીં પીડતાં સર્વ અર્થોને સાધવા.

‡ ઇન્દ્રિયજન્ય ક્રોધે કહેવો તેના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે યોગભાષ્યમાં પણ વ્યાખ્યાન જોવામાં આવે છે.

શબ્દાદિષ્વવ્યસનમિન્દ્રિયજયઃ इति केचित् शक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयसः इति अविरुद्धप्रतिपत्तिरन्याय्या, शब्दાદિસંપ્રયોગઃ સ્વેચ્છયેત્યન્યે સુસદુઃસાધન્યં શબ્દજિજ્ઞાસમિન્દ્રિયજય इति केचित् चित्तेकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैमीष्वयः

(દ્વિતીયપાદ ચરમસૂત્ર.)

આ પ્રમાણે મનુષ્યે શરૂઆતમાં જ (બ્રહ્મચર્ય આશ્રમના સમયમાં નિમાયેલા વિદ્યાભ્યાસના કાળમાંથી જ) નિયમિત રહેવાની બધાં મણુ કરી છે.

બ્રહ્મચર્યનો વિચાર આવશ્યક હોવાથી અહીં સંક્ષેપથી જણાવ્યો છે, તેનો વિસ્તાર કરતાં ઘણું લાંબાણ થઈ જાય એમ ધારી હવે તેને આટલેથી જ બંધ કરીએ.

૨. શારીરિક બળનું બીજું સાધન યોગ્ય આહાર વિહાર છે. ઋતુ, દેશ, કાળ, પ્રકૃતિ આદિને અનુસરી યોગ્ય માત્રાથી (યોગ્ય પ્રમાણથી) આહાર કરવામાં આવે અને વિહાર પણ તેજ પ્રમાણે કરવામાં આવે, તો તે બહુ જ ઉપકારક છે. *ઘઉં, ચોખા, મગ, દૂધ, ઘી, સાકર, દ્રાખ, આંબળાં આદિ પદાર્થો જે યોગ્યતાથી સેવાય તો સામાન્ય રીતે સર્વના હિતરૂપ છે.

ક્ષીરં જીવનીયાનામ્ (જીવનીય વસ્તુઓમાં ક્ષીર સર્વોત્તમ છે) અને ક્ષીરપૃતામ્બાસો રસાયનાનામ્ (રસાયનોમાં સર્વોત્તમ રસાયન ઘી દૂધનો અભ્યાસ છે, એમ કહી દૂધ ઘીનું ઉત્તમપણું ચરકાચાર્યે જણાવ્યું છે, તે જ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા બીજા પદાર્થો પણ વૈદકગ્રંથોમાં ઐષ્કરૂપે મણાયા છે પરંતુ તેની માત્રા (પરિમાણ)નો વિચાર આવશ્યક છે.

એ વીશે અષ્ટાંગ હૃદયકાર (વાગ્બટાચાર્ય) નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-

માત્રાશી સર્વકાલં સ્યાન્માત્રા હ્યગ્રેઃ પ્રવર્તિકા ।

માત્રાં દ્રવ્યાણ્યપેક્ષન્તે ગુરુણ્યપિ લઘૂન્યપિ ॥

* કટલાક પદાર્થો પ્રકૃતિ પરત્વે ગુણદોષ કરે છે. જેમકે અડદ-વાસુના ઉપર ગુણ કરે છે. ચણા કદના ઉપર ગુણકારક છે. ઈત્યાદિ.

હમ્મેશાં (સ્વસ્થ હોય કે રોગી હોય પણ તેણે) માત્રાશી થવું એટલે કે પ્રમાણસર આહાર કરવો, કેમકે માત્રા જ * અગ્નિને (જઠરાગ્નિને) પોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તાવનાર છે. ભારે અને હલકા સર્વ પદાર્થોમાં માત્રાની અપેક્ષા રહે છે.

માત્રાનું પરિણામ કેટલું ગણવું એવી શંકાના સમાધાનમાં તે કહે છે કે :--

ગુરુણામર્ધસૌહિત્યં લઘૂનાં નાતિવૃત્તતા ।

માત્રાપ્રમાણં નિર્દિષ્ટં સુખં યાવદ્વિજીર્યતે ॥

ભારે પદાર્થો તેની અર્ધી તૃપ્તિ થતાં સુધી ખાવા, અને હલકા પદાર્થોની પણ અતિ તૃપ્તિ ન કરવી (કિન્તુ તૃપ્તિ માત્ર કરવી) એજ માત્રાનું પ્રમાણ કહેલું છે. ટુંકામાં જેટલું સુખેથી પચી જાય તેટલું ખાવું એ માત્રાનું એક સ્વરૂપ છે.

બરાબર યોગ્ય માત્રાપર નહીં રહી શકાતાં જો થોડું વધુ જમાવ જાય તો શું થાય તે વીશે તેમણે જ જણાવ્યું છે કે :--

ભોજનં હીનમાત્રં તુ ન બલૌપચયૌજસે ।

સર્વેષાં વાતરોગાણાં હેતુતાં ચ પ્રપચતે ।

અતિમાત્રં પુનઃ સર્વાનાશુ દોષાન્પ્રકોપયેત્ ॥

* અગ્નિનો વ્યાપાર બરાબર ચાલવો એજ શરીરની સ્થિતિમાં હેતુરૂપ છે.

અગ્નિમૂલં બલં પુંસાં બલ્મૂલં ચ જીવિતમ્ ॥ ઇત્યાદિ.

(પુરુષોના બળનું મૂળ અગ્નિ છે અને જીવિતનું મૂળ બળ છે.)

ને સાવ થોડું જ જમાય તો બળતો, વૃદ્ધિનો અને ઓજનો લાભ થતો નથી. અને સર્વ વાતરોગોનું તે કારણ થઈ પડે છે. અને બહુજ વધારે જમાય તો તે સર્વ દોષોને કાપાવે છે. (જેથી અશ્વસક, વિષૂચિકા આદિ ઘેર વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.)

વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તો જુઓ; સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં પણ તેવું જ કહ્યું છે કે :—

અપ્રાપ્તકાલે મુંજાનઃ શરીરે હલધૌ નરઃ ।

તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્રોતિ મરણં વાધિગચ્છતિ ॥

અતીતકાલે મુંજાનો વાયુનોપહતેડનલે ।

કૃચ્છ્રાદ્વિપચ્યતે મુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥

હીનમાત્રમસન્તોષં કરોતિ ચ બલક્ષયમ્ ।

આલસ્યગૌરવાટોપસાદાંશ્ચ કુરુતેડધિકમ્ ॥

સૌમનસ્યં બલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં સુખમ્ ।

સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમસ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્ત્યા દોષૈરેતૌર્વિવર્જિતમ્ ।

યથોક્તગુણસંપન્નમુપસેવેત મોજનમ્ ॥ ઇત્યાદિ.

ભાવપ્રકાશ પૂર્વાધિ:—

અમ્રીયાત્તન્મના ભૂત્વા પૂર્વં તુ મધુરં રસમ્ ।

મધ્યેડમ્લલવણૌ પશ્ચાત્કટુતિક્તકષાયકાન્ ॥ ઇત્યાદિ.

અતિ જમનારને જ વિપૂચિકા આદિ મહાવ્યાધિઓ થઈ આવે છે, એમ નિદાનકાર માધવાચાર્ય સૂચવે છે:—

ન તાં પરિમિતાહારા લભન્તે વિદિતાગમાઃ ॥ (માધવનિદાન)

પરિમિત આહાર કરનારા, શાસ્ત્રને જાણનારા વિવેકી પુરૂષો વિપૂચિકાને પ્રાપ્ત થતા નથી.

આમ કહી અધિક આહાર કરનારને જ તે વિપૂચિકા આદિ થાય છે એવો ભાવ તેણે સૂચવ્યો છે. ચરક સુશ્રુત આદિ પ્રાચીન શાધકો (વૈદ્યાચાર્યો) પણ તેજ પ્રમાણે જણાવી ગયા છે.

આજ આશયને મળતું ભગવાન મનુ પણ કહે છે કે:—

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્ ।

અપુણ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥

અતિ ભોજન આરોગ્યને અને આયુષ્યને અહિતરૂપ, સ્વર્ગમાં નહીં લઈ જનાર, અપુણ્યરૂપ અને લોકનિંદિત છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

કેટલું જમવું એ સંબંધે અષ્ટાંગ હૃદયમાં જણાવ્યું છે કે:—

અન્નેન કુક્ષેર્દ્વાવંશૌ તોયેનૈકં પ્રપૂરયેત્ ।

આશ્રયં પવનાદીનાં ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥ ઈત્યાદિ.

અન્નવડે ઉદરના એ ભાગ ભરવા અને એક ભાગ પાણીથી ભરવો અને બાકી રહેલો એક ચોથો ભાગ કે જે પવનઆદિના સંચાર માટે આશ્રયભૂત થાય તેને અવશેષ (બાકી) રાખવો.

ખીજે ઠેકાણે પણ જણાવ્યું છે કે:—

હિતાશી સ્યાન્મિતાશી સ્યાત્કાલભોજી જિતેન્દ્રિયઃ

હિતકારક, થોડું, અને માત્રાથી હમ્મેશાં ભોજન કરવું.

યોગશાસ્ત્રવાળા પણ તેવા જ ભાવનો શ્લોક જણાવે છે કે:—

દ્વૌ ભાગૌ પૂરયેદન્નૈરેકં તોયેન પૂરયેત્ ।

વાયોઃ સંચરણાર્થાય ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥ ઇત્યાદિ.

“ અહીં આપણે વૈદ્ય વિદ્વાનો વિષય ચર્ચવા બેઠા. નથી અને તેના તરફ વધારે ઉતરતાં પ્રસંગાંતર થઈ ગય એમ ધારી આટલેથી જ એ વીશે અટકવું * પડે છે.

દેશ કાળ પરત્વે કયો યોગ્ય આહાર ગણાય એ વીશે વિચાર કરતાં સામાન્ય રીતે કહીશું તો જે દેશકાળ વાતભૂયિષ્ટ હોય તેમાં વાતહર આહાર, જે દેશકાળ પિત્તપ્રધાન હોય તેમાં પિત્તશામક આહાર, જે દેશકાળ કફભૂયિષ્ટ હોય તેમાં કફ શામક આહાર વધારે ઇષ્ટ અને હિતકારક છે. અને તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિના સંબંધમાં પણ વાત પિત્ત અને કફનું બળ જોઈ તદનુકૂળ આહાર યોજવો જોઈએ.

વિહારમાં અર્થનો અને કર્મનો (શબ્દાદિક વિષયોનો તેમજ ક્રિયાનો) સમ્યક્ યોગ થાય તેમ વર્તવાથી પરિણામે હિત થાય છે. સુખહેતુર્મતસ્ત્વેકઃ સમયોગઃ સુદુર્લભઃ । ચરક. ઇન્દ્રિયોના વિષયોના

* આ બાબતમાં જેને વિશેષ જ્ઞાસા હોય તેણે ચિકિત્સા શાસ્ત્રથી કોઈ પણ માન્ય ગ્રંથની દિનચર્યા, રૂતુચર્યા વાંચી જવી કે સાંભળી જવી.

(શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધનો) તથા શારીરિક, માનસિક તથા વાચિક કર્મનો હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ ન થવા દેતાં યોગ્ય યોગ થવા દેવો એ એક આરોગ્યકારક હોઈ શારીરિક માનસિક બળને વધારનાર છે. યોગ્ય કસરત થતી હોય અને મર્યાદામાં રહી અનિષિદ્ધ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સેવન થતું હોય તો તે કાંઈ વ્યવહાર માર્ગમાં પ્રતિષિદ્ધ નથી. પણ તેનો અતિયોગ, હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ જ નિંદ્ય ગણાય છે. એ વાત ઉદયેન્દ્રિયે ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવી. હેમંત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ્ એ આદિ કાળનો પણ હીનયોગ મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ ન થતાં સમ્યક્ યોગ થાય તો તે આરોગ્યના હેતુરૂપ હોઈ શારીરિક બળના કારણરૂપ થઈ પડે છે. પરંતુ એ ઇશ્વરાધીન વાત આપણને અધીન ન હોવાથી આપણે ત્યાં અટકવું પડે છે. તથાપિ તે ઋતુઓનો હીનયોગ, મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થવામાં તત્તદેશવાસી જનસમૂહનું દુષ્કર્મ જ હેતુરૂપ છે, એમ કેટલાંક આર્યશાસ્ત્રો જણાવે છે. માટે લોકો (રાજા, પ્રજા, અધિકારી વર્ગ આદિ સર્વજનો) જે ધર્મ તરફ દૃઢ લક્ષ્ય રાખનારા થાય એટલે કે પોતાની જે જે ફરજો છે, તે બરાબર બજાવે તેવા થાય તો ઘણે ભાગે એ પીડાપણુ ઉદભવે નહીં એમ ધારી શકાય છે.

૩. શારીરિક બળનું ત્રીણું સાધન વ્યાયામ જણાય છે.

શરીરાયાસજનકં કર્મ વ્યાયામસંજ્ઞિતમ્ ॥

શરીરને શ્રમ આપનાર કર્મ વ્યાયામ (કસરત) એવા નામથી કહેવાય છે. તેનું માત્રાથી (પ્રમાણથી—યથાશક્તિ) સેવન કરવું.

એ વ્યાયામથી શો ફાયદો થાય છે તેના સંબંધમાં વૈદકશાસ્ત્ર જણાવે છે કે :--

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં દીપ્તોઽગ્નિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।

વિમક્તઘનગાત્રત્વં વ્યાયામાદુપજાયતે ॥

કસરત કરવાથી શરીર હલકું થઈ જાય, કામ કરવાની શક્તિ વધે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, મેદનો (વધી ગયેલી ચરબીનો) ક્ષય થાય અને વિભાજવાળા ધારા અવયવો થઈ જાય.

ભાવપ્રકાશ તો જણાવે છે કે :--

વ્યાયામદૃઢગાત્રાણાં વ્યાધિર્નૈવોપજાયતે ॥

વ્યાયામથી દૃઢ ગાત્રવાળા પુરુષોને વ્યાધિ થતોજ નથી.

એટલો લાભ વ્યાયામથી થાય છે પરન્તુ તે યોગ્ય માત્રાથી હોવો જોઈએ. (નહીંતર ઉલટો હાનિકારક નીવડે છે.) સૃષ્ટિકર્તાએ આપણા શરીરની અને તેના અવયવોની એવી રચના બનાવી છે કે જે તેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ ન બને તો પડી રહેલા લોહાને જેમ કાટ ખાઈ જાય તેમ તેઓનો અનુપયોગ જ પોતાની મેજે તેઓની કુદરતી (દૈવી) શક્તિને ધીમે ધીમે ધસાવી નાખે છે વળી શરીરને કશો પણ શ્રમ ન આપવામાં આવે તો ખાધેલું અનાજ પચતું નથી, અને તેનો રસ (રૂધિરરૂપે થઈ) નાડીઓમાં બરાબર ચડી શકતો નથી. જેથી છેવટ તે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. દરેક વ્યાવહારિક પારમાર્થિક કાર્ય શરીરની શક્તિ પ્રમાણે કરવામાં આવે તેનો પણ (શરીરને એક જાતનો શ્રમ થવાથી) વ્યાયા-

મર્મા સમાવેશ થઈ જાય છે. વ્યાયામને અભાવે શરીરમાં આલસ્ય કે જે અનેક અનર્થોના મૂળરૂપ છે અને અધમસ્થિતિના દારૂરૂપ છે તે પોતાનો જમાવ કરવા માંડે છે.

આલસ્ય વીશે આદિ કવિ (વાલ્મીકી) શું કહે છે તે જુવો:—

આલસ્યં यदि न भवेज्जगत्जनर्थः

को न स्याद्बहुधनको बहुश्रुतो वा ।

आलस्यादियमवनिः ससागरांता

संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥

જો આ જગતની અંદર આલસ્યરૂપ અનર્થ ન હોયતો (ઉદ્યોગખગથી) કોણ બહુ ધનવાળો અને બહુશ્રુત ન થાય; પરંતુ માત્ર આલસ્યને લીધે જ ઠેઠ સાગરના અંતભાગ સહિત, (સમુદ્રપર્યંત) આ પૃથ્વી નરપશુઓથી (પશુ જેવા અજ્ઞાની નરોથી) અને નિર્ધનોથી ભરેલી છે.

કસરતથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવતાં આલસ્ય આદિ દોષોને જામી જવાનો અવકાશ મળી શકતો નથી. કસરતના અનેક પ્રકારો છે. મુગ્ધલ ફેરવવાં, દંડપીલવા, ઉઠખેસ કરવી, કુસ્તી (બાહુયુદ્ધ) કરવી, દોડવું, આસનો કરવાં, ફરવું એ આદિ સર્વ જુદા જુદા પ્રકારની કસરતો જ છે. ટુંકામાં શરીરના અવયવો, ધમનીઓ અને સ્નાયુઓ એ સર્વને યોગ્ય ગતિ મળે એવી દરેક ક્રિયા કસરતના નામથી ઓળખાય છે અને તે સહુએ પોતાની શક્તિ, પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, મનોબળ આદિને અનુસરી યોગ્ય લેવી જોઈએ. અથવા કોઈ આત્મ અનુભવીને પૂછી તે વીશે અહિંતી સેવાવવી જેથી તેને વિશેષ ઠીક પડતું થશે, તેમજ મનને પણ યોગ્ય, હિત-

કારક કસરતમાં પલોટવું જોઇયે. સદ્વિચાર, સદ્વાસના, ધર્મચરણ, ઇશ્વરનિષ્ઠા, સત્ય, દયા, કૃતજ્ઞતા, ગુણાનુરાગ, વિવેક આદિ સદ્ગુણોમાં આરૂઢ થઈ રહેવું અને કર્તવ્યના ખરા માર્ગમાંથી એક તસુ પણ પાછું નહીં હઠવાનો દૃઢ સંકલ્પ રાખવો, એ આદિ માનસિક કસરતના પણ અનેક પ્રકારો છે. એ બધા ઉદ્યતની ઇચ્છા રાખનારને અવશ્ય સંગ્રહ કરવા યોગ્ય છે.

૪. શારીરિક બળનું ચોથું સાધન નિશ્ચિંતપણું છે. ચિંતા એ એક હૃદયને ફાટી ખાનાર અદૃશ્ય કીડા જેવી છે. જેનું દીલ ચિંતા વડે ઘેરાયેલું હોય તેને અનેક જાતનાં ખાનપાનો, વિષયસુખો અને મનોહર મોજશોખ, એમાંનું કશું પણ આનંદ ઉપજાવી શકતું નથી. ચિંતાથી શરીર ધસાય છે. મગજ નબળું પડી જાય છે. હૃદયની મનોવાહિની નાડીમાં કાંઈ અદૃશ્ય અસર થઈ ફેરફાર થાય છે કે જેથી ચિંતામાં બેસેલી ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે ચિંતા શરીર અને મન એ બન્નેને હાનિ પહોંચાડનાર હોવાથી અબ્યુદયનો અવરોધ કરે છે. આ સંસારરૂપ વિકટ મહાસાગરના અનેક ખરાબાઓમાં (ખરાબ બારાઓમાં) અથડાતાં અને તેના ઉછાલતા બચકર (વિવિધ રિચાત સુખદુઃખ આદિરૂપ) મોજાઓ નજરે પડતાં કયો વિચારશીલ વિવેકી નર સાવ નિશ્ચિંત રહી શકે ? પરંતુ ઉદ્યેચ્છુ વિવેકીયે પોતાના મનોબલથી, સદ્વિદ્યાથી, સત્સંગતિથી, સદ્ગુણના જ્ઞેરથી, ઇશ્વર તરફના દૃઢ વિશ્વાસથી, તત્ત્વવિચારથી, વિવેક, ધૈર્ય આરબ્ધ આદિના આશ્રયથી તથા ઇતિહાસોના અવલોકનથી પોતાને એ ચિંતારૂપી કૂર રાક્ષસી ગળી ન જાય તેમ સાવચેતી રાખી આ સંસારયાત્રામાં પ્રવાસ કરવાનો છે.

કહું છે કે:—

પ્રજ્ઞયા માનસં દુઃસ્વં હન્યાચ્છારીરમૌષધૈઃ ।

एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामीयात् ॥

બુદ્ધિબળથી માનસિક દુઃખની નિવૃત્તિ કરવી અને શારીરિક દુઃખની નિવૃત્તિ ઔષધોવડે કરવી એ જ વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે. બાકી કદિ પણ બાલકના જેવું મૂઠ બનવું નહીં.

વાગ્બટ પણ કહે છે કે:—

धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्

બુદ્ધિમાં ધૈર્ય રાખવું અને આત્મા આદિનું વિજ્ઞાન (અપરોક્ષ અનુભવ) એ મનના દોષોનું પરમ ઔષધ છે.

૫. શારીરિક બળનું પાંચમું સાધન યોગ્ય નિદ્રા છે. વગર બીતે જ અને વગર પીછીયે જ આ વિશ્વરૂપ વિચિત્ર ચિત્ર ચીતરનાર અનંત શક્તિમાન પરમેશ્વરરૂપ એક ચતુર ચિત્રકારે આપણા શરીરનો બાંધો એવા પ્રકારનો બનાવ્યો છે કે અમુક મુદતે અને અમુક પ્રકારના શ્રમને યોગે તેના અવયવો રનાયુઓ અને ધમનીઓ શ્રમિત થઈ પોતાનાં કાર્યમાં સિખિલ થઈ જાય અને તેને આરામ લેવાની જરૂર પડે. વળી એ જ જગત્કર્તાએ આપણા ચિત્તની પણ એવી રચના કરી છે કે નિરંતર સંકલ્પ ચિંત્નના ચક્રડોલપર ચડી રહેનારાં એ ચપલચિત્તને અમુક મુદતે તેમાંથી છુટા થઈ કાંઈ વિશ્રામ લેવાની અગત્ય પડે અને એ બંને પ્રકારના (શારીરિક માનસિક) શ્રમને નિવૃત્ત કરવાને માટે જ કેમ જાણે જગન્નિયંતાયે નિદ્રાનું નિર્માણ કર્યું હોય એમ ધારી શકાય છે. હવે એ નિદ્રાનો કેવો અને કેટલો

ઉપયોગ કરવો એ વીશે વિચાર કરતાં આપણાં આર્યશાસ્ત્રોમાં (સ્વસ્થ-
વૃત્તના નિયમોમાં) નિદ્રા વીશે સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે એક સ્થલે
જણાવ્યું છે.

હિત્વા પ્રાક્ષ્વિમૌ યામૌ નિશિ સ્વાપો વરો મતઃ ॥

પહેલો અને ચોથો પહોર છોડી બાકીના વચલા બે પહોર સુધી
રાત્રિમાં સુઈ રહેવું એ વાત શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે.

આ વાક્યને અનુસરી સામાન્ય રીતે છ કલાક નિદ્રા કરવી એ ઉત્તમ
છે પરંતુ આ કહેવું એક સાધારણ પ્રકારનું છે. જ્યોતે એથી વિશેષ
નિદ્રાની જરૂર પડે એવો શરીરનો કે મગજનો બાધો હોય તેવાઓને વધારે
નિદ્રા કરવાને પણ કાંઈ હરકત નથી. પ્રકૃતિ પરત્વે છ-સાત-આઠ કે નવ
કલાક સુધી નિદ્રા કરવાને પણ કશો બાધ જણાતો નથી. પરંતુ તેનો
અતિયોગ ન થવો જોઈએ. તેમ જ હીનયોગ કે મિથ્યાયોગ પણ ન થવા
દેવા લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. મગજનું કામ કરનારા તથા નમળા શરી-
રના પુરુષોને વધારે નિદ્રા લેવાની જરૂર પડે છે અને તે માટે તે નિષિદ્ધ
પણ નથી.*

કહ્યું છે કે:--

નિદ્રા તુ સેવિતા કાલે ધાતુસામ્યમતંદ્રિતામ્ ।

પુષ્ટિવર્ણચ્છેત્સાહં વહ્નિદીપ્તિં કરોતિ ચ ॥ (ભાવપ્રકાશ).

*વ્યાયામપ્રમદાધ્યવાયનિરતાન્ક્રાન્તાનતીવારિણ-

રશ્નલશ્વાસવ્રતસ્તૃષાપરિગતાન્ દિકામરુત્પીડિતાન્ ।

ક્ષીણાન્ક્ષીણકાન્નિશ્નન્મદહતાન્નૃદ્વાંસ્તથા જીર્ણો

રાત્રૌ જાગરિતાન્નરાત્રિશનાન્કામં દિવા સ્વાપ્યેત્ ॥

યોગ્ય સમયમાં સેવાયેલી નિદ્રા ધાતુની સમાનતાને કરે છે, તંદ્રાને દૂર કરે છે, પુષ્ટિ, વજન, બળ, ઉત્સાહ અને અભિયનને વધારે છે.

ખીજી ઋતુઓમાં નિદ્રાનો નિષેધ કરી ગ્રીષ્મકાળના લાંબા દિવસોમાં રાત્રિ ટુંકી હોવાથી જોને દિવસે સુવાની જરૂર પડે તેને દિવસે સુવા માટે આર્ય વૈદ્યશાસ્ત્ર અનુસાર આપે છે.

ભાવપ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :—

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોડસૌસ્યાત્કફાવહઃ ।

ગ્રીષ્મવર્જેષુ કાલેષુ દિવાસ્વાપો નિષિધ્યતે ॥

દિવસે શયન કરવું નહીં કેમકે તે કફ વધારનાર છે. એક ગ્રીષ્મ-ઋતુને છોડી દઈ ખીજી સમયમાં (ઋતુઓમાં) દિવસે સુવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે.

કેટલીએક અનિષ્ટ રીતોનો અનાદર કરવો, એ પણ એક શારીરિક બળ વધારવાનું છઠ્ઠું સાધન છે. આપણા દેશમાં અનેક અનિષ્ટ રીતો જોવામાં આવે છે. જે રીતોનું પરિણામ ખરાબ ઉતરે અને ખરા વિદ્વાનોએ જે અસ્વીકૃત હોય તે અનિષ્ટ કહેવાય છે. આપણા આર્યોમાં કેટલુંક નકામું (નિષ્પયોગી) ખર્ચ કરવાનો જે રીવાજ છે, તે પણ શારીરિક બળની હાનિમાં પરિણમે હેતુબૂત થઈ પડે છે. જે દ્રવ્ય આપણી પોતાની, આપણા વંશજોની, આપણી જાતિની અને આપણા દેશની શારીરિક માનસિક ઉન્નતિ વધારવાના ઉપાયોમાં વાપરવું જોઈએ, તેનો નકામો (અધર્મિત) ઉપયોગ થઈ જાય એ ખરેખર શોભનીય છે. આપણા આર્ય શાસ્ત્રકારોએ ધનનો ઉપયોગ એ પ્રકારે જણાવ્યો છે. મહા-

ભારતના કર્તા મહાત્મા શ્રીવેદ વ્યાસજી જણાવે છે કે દત્તમુક્તફલં ધનમ્
(ધનનું ફળ એ જ છે કે યોગ્યપાત્રમાં તે આપવું અને આપણે પોતે તેનો
શુભ ઉપભોગ કરવો.) એક બીજું પણ એવા જ મતલબનું પદ છે કે:—

યદ્દદાસિ વિશિષ્ટેભ્યો યજ્ઞાભાસિ દિને દિને ।

તત્તે વિક્તમહં મન્યે શેષં કસ્યાપિ રક્ષાસિ ॥

જે કાંઈ તું દિવસો દિવસ સત્પાત્રને દાન કરે છે અને પોતાના ઉપ-
ભોગમાં લે છે તે જ ખરેખર તારું ધન છે, એમ હું માનું છું આકીનું
તો તું કોકને માટે જ માત્ર સાચવે છે.

વળી બીજે સ્થળે પણ જણાવ્યું છે કે:—

યો ન દદાતિ ન મુંક્તે સતિ વિભવે નૈવ તસ્ય તદ્દ્રવ્યમ્ ।

તૃણમયકૃત્રિમપુરુષો રક્ષતિ સસ્યં પરસ્યાર્થે ॥

જે મનુષ્ય વૈભવ છતાં કોકને દાન પણ નથી દેતો અને પોતે પણ
નથી ભોગવતો તેનું તે દ્રવ્ય જ નથી; તે તો માત્ર જેમ ધાસનો બનાવેલો
કૃત્રિમ પુરુષ (ખેતરમાં) કોકના માટે ધાન્યની રક્ષા કરે તેમ પરને અર્થે
જ દ્રવ્યની રક્ષા કરે છે.

બીજો પણ તેવા જ ભાવનો એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવન્તિ વિક્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન મુંક્તે તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥

દાન, ભોગ અને નાશ એવી ત્રણ પ્રકારની દ્રવ્યની ગતિ છે. તેમાંથી
જે દાન અને ભોગ નથી કરતા તેની ત્રીજી ગતિ એટલે છેવટ નાશ થાય છે.

પોતાનું સ્વામિત્વ છોડી દઈ કોઈ પણ યોગ્ય પાત્રને દરેક વસ્તુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી આપી દેવી તે દાન કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં તેનું લક્ષણ પણ તેવા જ પ્રકારનું જણાવ્યું છે. (સ્વસ્વત્વનિવૃત્તિપૂર્વકપરસ્વત્વાપાદાનં દાનં).

દાન, એ એક એવો તો પ્રશસ્ય ગુણ છે કે જેને લીધેજ કર્ણ, વિક્રમ, ભોજ, બડાહ, આદિ દાનવીરો કે જેઓનાં અનમય શરીરો હજારો વર્ષો પહેલાં હુત થઈ ગયેલાં છે, તેઓનાં નામો આજે આપણા શ્રવણ ગોચર થાય છે. સર્વને પોતાના વિશાળ વદનાવકાશમાં ગળી જનાર બલવત્તર કાળ પણ એવા જ સત્પુરુષોના નામોને ગળી જવામાં કેમ જાણે જરા પાછું પગલું ભરતો હોય તેવું આપણે જોઈએ છીએ.

ધનદાન, અન્નદાન, વિદ્યાદાન, કન્યાદાન, અભયદાન, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દાનો છે. અને તે સહુએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવાથી આ લોક અને પરલોક એ બન્નેમાં ઉપકારક થાય છે, પરંતુ તેનો વિનિયોગ સત્પાત્રમાં થવો જોઈએ. જો તેમ ન બને તો ઉલટો તે હાનિકારક નીવડે છે.

સત્પાત્ર કોને કહેવો? એ વીશે મહાશય યાજ્ઞવલ્કય મુનિ નીચે પ્રમાણે કહે છે :—

ન વિદ્યયા કેવલયા તપસા વાપિ પાત્રતા ।

યત્ર વૃત્તમિમે ચોમે તદ્ધિ પાત્રં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

કેવલ વિદ્યાવડે કે કેવલ તપવડે પાત્રતા કહેવાતી નથી પરંતુ જેમાં એ બન્ને સાથે રહેલાં હોય અને તદ્દનુસાર સદ્ગત્તન પણ હોય તે પાત્ર કહેવાય છે.

ગોમૂતિલહિરણ્યાદિ પાત્રે દાતવ્યમર્ચિતમ્ ।

નાઽપાત્રે વિદુષા કિંચિદાત્મનઃ શ્રેય ઇચ્છતા ॥

ગાય, પૃથ્વી, તલ, હિરણ્ય આદિ દાન સત્કારપૂર્વક પાત્રને આપવું પરંતુ પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનાર વિદ્વાન પુરૂષે અપાત્રમાં કશું પણ નાખવું નહીં.

મહા માનનીય મનુ મહારાજ પણ જણાવે છે કે :-

વિદ્યાતપઃસમૃદ્ધેષુ હુતં વિપ્રમુખામિષુ ।

નિસ્તારયતિ દુર્ગાન્ મહતશ્ચૈવ કિલ્બિષાત્ ॥

વિદ્યા અને તપ એ બન્નેવડે સમૃદ્ધિવાળા એવા બ્રાહ્મણોના મુખરૂપ અમિમાં જે હોમવામાં આવે તે મ્હોટા કષ્ટમાંથી અને મ્હોટા પાપમાંથી તારનાર થઈ પડે છે.

આવી રીતે સત્પાત્રને કાંઈ આપવાથી ઐહિક પારલૌકિક કલ્યાણનો લાભ થાય છે, તે વીશે અનેક સ્થલે જોવામાં આવે છે. અને અનુભવ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે પણ આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. પણ જો અપાત્રમાં દ્રવ્યાદિકનો વિનિયોગ કરવામાં આવે તો તે સર્વથા પરિણામે હાનિકારક નીવડે છે. જુઓ એ વીશે મનુ શું કહે છે:-

પાશંડિનો વિકર્મસ્થાન્ *બૈડાલવ્રતિકાન્ શઠાન્ ।

હૈતુકાન્ વકવૃત્તીશ્ચ વાઙ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥

મનુ. અ. ૪ શ્લો. ૧૧૨

(આ રીતે શ્વારીરિક બળ, માનસિક બળ, ગુણવત્તા અને વિદ્વતા આરેયને સંપૂર્ણ રૂપમાં મેળવવાનાં સાધનો આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનાં

* ધર્મધ્વજી સદાલબ્ધશ્લોકાગ્રિકો લોકદંભકઃ ।

બૈડાલવ્રતિકો જ્ઞેયો હિંસઃ સર્વાભિસંધકઃ ॥

અધોદૃષ્ટિર્નૈષ્ઠકૃતિકઃ સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ ।

શઠો મિથ્યાવિનીતશ્ચ વકવ્રતધરો નરઃ ॥

મનુ:

મંથનદ્વારા સવિસ્તર વર્ણવવાનો સદ્ગત મૂળશંકરભાઈનો વિચાર હતો. વારંવાર આ નિબંધ પૂરો કરવા પ્રયાસ કરેલો અને વારંવાર એની શુદ્ધ નકલ કરાવવા પ્રયાસ કરેલો પણ એ નિબંધ પૂરો ન જ થયો. શારીરિક બળનાં છ સાધનો ઉપર વર્ણવ્યાં છે એથી આગળ શારીરિક બળનાં અન્ય સાધનો તથા માનસિક બળનાં સાધનો વિષે એમના પોતાના હસ્તાક્ષરે લખેલાં પાનાં મળ્યાં છે પણ એની છેવટની ગોઠવણ એમને હાથે થયેલી ન હોવાથી વધારે જાપેલ નથી. ઉપલો ભાગ જોવાથી એમની વિચારસરણિ સમજાશે.

(દુર્ગાશંકર.)

જીવને ઉપદેશ.

હરિગીત છંદ.

સંસાર સધજો સ્વાર્થમય છે સાર તેમાં છે નહીં
જંજળની આ જળમાં તું થું ફસાય અહીં તહીં ॥
આ ઠાઠ સધજો સ્વપ્ન તુલ્ય જતો રહે કાલુવારમાં
થું કાળ ગાળે છે વૃથા તું આમ તેમ વિચારમાં. ॥ ૧ ॥
વૈરાગ્ય શાંતિ વિવેક શ્રમ દમ મિત્ર તારા છે ખરા
આશ્વા વડે તું ધતિરની સંસારમાં કાં છેતરા ॥
આપત્તિના આખર સમયમાં કાણુ કાનું થાય છે
આંખો બિધાડી દેખ તું આયુષ્ય તારું જાય છે. ॥ ૨ ॥
તું છો મુસાફર એકલો ને રાત છે આ મેઘલી
ચોરોતણો બય છે ધણો વર વાધ આદિક છે વળી ॥

ગાહું કદી ધૂંચી જશે તો શું થશે તારું અહીં
 ઉતાવળો થઇ પંથકર તું નામ ઇશ્વરનું લહી. ॥ ૩ ॥
 પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થની સંસ્થા બંધી અવિતરકર્મ છે
 માયાતણી ઘટના વિચિત્ર અચિંત્ય તેમ અતરકર્મ છે ॥
 એવા વિવાદોમાં વૃથા શું કાળ સર્વ ગુમાવવો
 આવો અમુદય મનુષ્ય દેહ ફરિ ફરિ નથી આવવો. ॥ ૪ ॥
 સંસાર સાગર છે વિકટ તેમાં ખરાબા છે ધણા
 જળજનંતુઓ વિકરાળ છે તોફાનમાં પણ નહિ મળ્યા ॥
 સાવધ થઇ તું નાવ તારું તે વિશે ઝોકાવળે
 હાંસી ન તારી થાય તેવા માર્ગ પર તું આવળે. ॥ ૫ ॥
 ધર્મીયંત્ર જેવો દેહ છે તેવું જ નશ્વર છે બધું
 ફાણ પણ ગયેલો નવ મળે એ વિષયમાં કહું શું વધુ ॥
 સંસાર નાટકમાં મળેલો વેષ તું દીપાવળે
 બનતાં સુધી દૃષ્ટાતણા સંતોષને ઉપજાવળે. ॥ ૬ ॥
 તું કોણ ને શો ધર્મ તારો લક્ષ્યમાં તે રાખળે
 સુખ દુઃખ હર્ષ વિષાદના બહુ વેગને તું દાબળે ॥
 સન્માર્ગમાં દઢતાવડે પગને બરાબર મૂકળે
 જોજો સમાહિત ચિત્તથી રહિ જાય તેમાં ચૂક જો. ॥ ૭ ॥
 ગોથાં ધણાં ગજ રાજ પણ બહુ ખાય ને અકળાય જ્યાં
 ગાડરતણું તો શું ગળું કે તાગ લાવી જાય ત્યાં ॥
 મોટા ધુરંધર પણ નરો થાકી ગયા જે વાતમાં
 તે વાત આવે હાથમાં શું મૂઠ નરપણુ જાતમાં. ॥ ૮ ॥

સન્માર્ગ, સદ્ગુણ, સદ્વિચાર, સુશીલતા, સત્સંગતિ,
 યમ નિયમ ને એકાગ્રતા એ ઉચ્ચ આપે છે ગતિ ॥
 આ વાત સંશય રહિત સાચી સર્વ માન્ય ગણાય છે
 માટે સદા તે સેવનારો વિશ્વમાં વખણાય છે. ॥ ૯ ॥
 સન્માર્ગને વળગી રહી શુભ હૃદય બળને મેળવી
 મન શાંત રાખી સ્વચ્છતાથી બુદ્ધિને પણ કેળવી ॥
 સધળી પ્રવૃત્તિ થાય તો તેથી તને બહુ સુખ થશે
 ચિંતા, વિચાર, વિપાદ, તારાં દૂરથી ભાગી જશે. ॥ ૧૦ ॥
 નળ, રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિરાદિક માન્યવર્ચ મહાશયો
 સંતાપ પામ્યા છે ઘણો ક્યાં અન્યતો ધોખો રહ્યો ॥
 ભવિતવ્યતાને કાળબળ જે ખેલ મૂકે તુજ કને
 દષ્ટા બની તે નાચ્યતો તું જો સુખેથી દદ મને. ॥ ૧૧ ॥
 કરવું ઉચિત જે હોય તે કર ધર્મ પોતાનો ગણી
 ફળ લાભમાં નિરપૃહ બની રાખી હૃદય ઇશ્વર ભણી ॥
 ઇન્દ્રિય અને મનને નિયમમાં રાખજે દષ્ટા રહી
 તો તુજતણું ભવમાં ભટકવું સર્વથા રહેશે નહીં. ॥ ૧૨ ॥
 છેલ્લી કહું છું વાત આ તે રાખજે તું કાનમાં
 સંસારતું કર્તવ્ય પણ સમજી જજે વળી સાનમાં ॥
 સદ્ધર્મ પાળી પ્રેમથી ઇશ્વર પરાયણ થઈ સદા
 દેવી ગુણો તું રાખ તો જાતી રહે તુજ આપદા ॥ ૧૩ ॥
 મૃગજળ સમાન બધું મૃષા તેથી તૃષા તો નવ મટે
 બહુ દોડતાં મૃગની પહે ઉપહાસ થઈ શોભા ધટે ॥

सोपी सुकानीने सुकान, तथ वृथा यिंता अधी
तर, तुं सुप्तेथी, धैर्यथी, संसाररूप महोदधी ॥ १४ ॥

शूनागढ सं. १८६२
महाशिवरात्री.

शा. भू. ६.

प्रास्ताविक श्लोकः

अल्पायुषोऽल्पमतयोऽल्पबला दरिद्रा, निद्रालवो निखिलभूतल
भारभूताः ॥ लोका भवन्ति निखिलाः खलु धर्मनाशात् तस्माद्विधेहि
भगवन्भूवि धर्मवृद्धिम् ॥ १ ॥

दूरीकरोति दुरितानि शुभं विधत्त बुद्धिं विशोधयति यच्छति
वाञ्छितं च ॥ धर्मः प्रकाशयति तत्त्वमपि क्रमेण तस्माद्विधेहि भगव-
न्भूवि धर्मवृद्धिम् ॥ २ ॥

क्षुद्राशयानुदरपूरणमात्रकामान् दुर्वासनासु विषयेषु च दत्तवि-
त्तान् ॥ कस्तारयिष्यति नरानिह धर्महीनान् तस्माद्विधेहि भगव-
न्भूवि धर्मवृद्धिम् ॥ ३ ॥

दीर्घायुषो दृढमहामतयो महान्तः पूर्वं बभूवुरिह धर्मवशान्मनुष्याः ॥
नीसाररूपमधुना तु विभाति किञ्चित् तस्माद्विधेहि भगवन्भूवि
धर्मवृद्धिम् ॥ ४ ॥

मन्वादयो हि मुनयः शुभसाधनेषु सर्वेषु मुख्यमिह धर्मपदार्थमाहुः ॥
नोचेत्स एव यदि तर्हि शुभं कुतः स्यात् तस्माद्विधेहि भगवन्भूवि
धर्मवृद्धिम् ॥ ५ ॥

ધર્માદ્વિના મહિમતામુપયાતિ ચિત્તં નાઽઽવિર્મવંતિ લલુ તત્ર ચ
સદ્વિચારાઃ ॥ કિં સદ્વિચારવિરહે સુખમસ્તિ લોકે, તસ્માદ્વિધેહિ
ભગવન્ભૂવિ ધર્મવૃદ્ધિમ્ ॥ ૬ ॥

યાવન્ન વૃદ્ધિમુપયાસ્યતિ શુદ્ધધર્મસ્તાવદ્ભવિષ્યતિ કુતોઽભ્યુદયઃ
પૃથિવ્યાઃ ॥ ત્વં સર્વશક્તિરસિ સર્વનિગ્રામકોઽસિ તસ્માદ્વિધેહિ ભગ-
વન્ભૂવિ ધર્મવૃદ્ધિમ્ ॥ ૭ ॥ શા. મૂ. ૬.

રા. રા. વૈદ્યશાસ્ત્રી ગોપાલજી દયારામ વિષે ટુંકી નોંધ.

રા. રા. ગોપાલજીભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૨, પોષ શુદ્ધિ ૪ માં
થયો હતો. ૧૯૨૮ માં રસવૈદ્ય મણિશંકર વિક્રલજી સાથે તે વખતના
દ્રોણના ઠાકોરસાહેબ પાસે તેઓ જ મહિના રહ્યા હતા. પછી ૧૯૩૦
થી ૩૬ સુધી જેતપુર સરકારી પાઠશાળામાં શાસ્ત્રી તરીકે રહ્યા. તેમાં
ત્રણ માસ હાલના મુળુવાળાના વિદ્યાગુરુ તરીકે પીઠીયે રહ્યા.
૧૯૩૭-૩૮ માં રાજકોટ (સદર) દવાશાળામાં વૈદ્ય તરીકે રહ્યા અને
૧૯૩૯, ૪૦ માં ઝંડુ ભટ્ટજી પાસે જામનગરની રસશાળાની દુકાનમાં વૈદ્ય
તરીકે કામ કર્યું તે પછી હાલના માળીઆના ઠાકોર સાહેબ રાયસિંહજી
પાસે આશરે ૧૫ વર્ષ રહ્યા. (જે જગ્યાએ એમની પહેલાં સર પ્રભા-
શંકર પટ્ટણી હતા.) ૧૯૫૬ માં જેતપુર દરબાર શ્રી મુળુવાળા પાસે
પીઠીયે રહ્યા અને હજી ત્યાં જ છે.

પરિશિષ્ટ.

ઉપોદ્ધવાતનો પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના ઇતિહાસને લગતો ભાગ છપાઇ ગયા પછી કેટલીક નવી વાત જાણવામાં આવી તે અહિં નોંધી છે.

રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા (ભાવનગર) એ નાગરો-ત્પત્તિ નામનું પોતાની વર્ષોની શોધખોળના પરિણામ રૂપ એક પુસ્તક છપાવ્યું છે. તેમાં એમણે રકંદ પુરાણાન્તર્ગત નાગર ખંડની વાતોનો પ્રાચીન લેખો અને સિક્કાઓમાંથી મળતી પ્રાચીન ઐતિહાસિક માહિતિ સાથે તાણી તોડીને પણ મેળ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એમના મતે નાગરખંડના વિષયો નારદ પુરાણની અનુક્રમણિકામાં જોવામાં આવે છે અને નારદ પુરાણની અનુક્રમણિકા મોડામાં મોડી પુરાણોનો સારોદ્ધાર થયો ત્યારે રકંદગુપ્તના સમયમાં રચાઈ હોવી જોઈએ; માટે નાગર-ખંડની રચના મોડામાં મોડી ઇ. સ. પાંચમા શતકના આરંભમાં થઈ હોવી જોઈએ. આ અનુમાનનો પાયો જોઈએ તેવો સબળ નથી. બધાં પુરાણો ઇ. સ. પાંચમા શતક જેટલાં જૂનાં નથી એમ ખીજા પુરાવાઓથી સાબીત થાય છે. વળી રકંદપુરાણમાં તો અનેક ખંડો અને માહાત્મ્યો કાળે કાળે ઉમેરાતાં ગયાં છે. અર્થાત્ નાગરખંડમાં જેટલું લખેલું છે તેટલું ઇ. સ. પાંચમા શતક જેટલું જૂનું માનવું એ અનુચિત છે.

વડનગરમાં હાટકેશ્વરની રચાપના ઇ. સ. ત્રીજા સૈકામાં થઈ. વડ-નગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ખીજા સૈકાના અન્તમાં પડ્યું. નાગર-ખંડોક્ત આનર્ત દેશ (ચમત્કારપુર) ના રાજાઓ અને ગુજરાતના

ક્ષેત્રપ રાજાઓ એક જ હતા. ઈ. સ. ૩૪૮ માં આનન્દપુરનું નગર નામ પડ્યું અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ ધર્મર આલ્મશોખો સંસર્ગ તથા દધ નાગર સંસા ધારણ કરી વગેરે નાગરોત્પત્તિમાં આધેલા નિર્ણયો વધારે ચોક્કસ પ્રમાણની અપેક્ષા રાખે છે.

અહિચ્છત્ર પ્રશ્નોરા અને નાગરને શો સંબંધ છે એ દર્શાવનાર એક કથા નાગરખંડમાંથી નાગરોત્પત્તિમાં ઉતારી છે તે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં ઉપકારક હોવાથી નીચે નોંધી છે.

નાગરખંડ (અ. ૧૦૭) માં કથા છે કે:—“હાટકેશ્વર ક્ષેત્રના ચમત્કારપુર (તેજ વડનગર હોવું જોઈએ) માં વત્સ ગોત્રના બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્માએ શંકર ઉપર તપ કરી, વરદાન મેળવી હાટકેશ્વરના લિંગની ચમત્કારપુરમાં સ્થાપના કરી; તથા ત્યાંના બ્રાહ્મણોમાં અગ્રપદ મેળવ્યું.” હાટકેશ્વર ક્ષેત્રનું આ ચમત્કારપુર વડનગરજ હોય તો આ ચિત્રશર્મા નાગર હોવો જોઈએ, પણ વડનગર નાગરોમાં વત્સગોત્ર જ નથી. જ્યારે પ્રશ્નોરામાં વત્સગોત્ર જ મોટું છે. માટે આ નાગરખંડના ચિત્રશર્માને અહિચ્છત્ર (પ્રશ્નોરાનો મૂળ પુરુષ) માનવો જોઈએ, અને તેઓ (અહિચ્છત્ર બ્રાહ્મણો) પાશુપત સૈવધર્મના તીર્થસ્થાન રૂપ અહિચ્છત્રથી આવીને વડનગરમાં હાટકેશ્વર પૂજનો પ્રચાર કરી ધર્મપ્રચાર દ્વારા માન્યતા મેળવી ત્યાંના બ્રાહ્મણોમાં ભળી ગયા. આ રીતે અહિચ્છત્ર બ્રાહ્મણો નાગર થયા હોવાનો સંભવ છે.

આ હાટકેશ્વરપૂજક નાગરોના જ ભેદ કયારે થયા? એ વિષે ઉપોદ્ધાતમાં વાધેલા વીશગદેવે વિશળનગર વસાવી દાનમાં આપ્યું સારથી એમ લખ્યું છે, પણ રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ

નાગરોત્પત્તિમાં કાઠીઆવાડ ગેઝીટીઅર (પા. ૧૪૪) ને અનુસરી ઇ. સ. ૧૦૪૩ માં અજમેરના ચુહાણુરાજા વિશળદેવે વિશળનગર વસાવી વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું અને સારથી વિશળનગરા વગેરે ભેદો થયા એમ નિર્ણય કર્યો છે. અજમેરના ચુહાણુ લગભગ સાતમા શતકમાં જંગલ દેશની રાજધાનીરૂપ અહિચ્છત્રથી સાંભર આવ્યા એમ પૃથ્વીરાજ વિજયને આધારે હિન્દી વિદ્વાનો માને છે. અહિચ્છત્રથી જ આવેલા બ્રાહ્મણોને અહિચ્છત્રથી જ આવેલ ચુહાણુ-રાજા દાન આપે એ સંભવિત છે. પણ અહિચ્છત્રપુર નામનાં જૂના વખતમાં અનેક શહેરો હતાં. ઉત્તર પાંચાલની રાજધાનીરૂપ અહિચ્છત્ર વિષે પા. ૬-૭ માં સવિસ્તર નોંધ કરી છે. ખીળું અહિચ્છત્ર જંગલ દેશની રાજધાની હતું; આ હાલનું જોધપુર રાજ્યમાં આવેલ નાગોર હોયું જોધએ. જૈન લેખકો આ અહિચ્છત્રની નોંધ કરે છે. ત્રીળું અહિચ્છત્રપુર સિન્ધુ દેશમાં હોવાનું ભૈરણમત્તના શિલાલેખથી જણાય છે. આ ઉપરાંત ખીળાં પણ અહિચ્છત્ર નામનાં શહેરો જૂના વખતમાં હોય એમ જણાય છે.

(જુઓ નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૨ અંક ૩ પા. ૩૨૮)

પ્રશ્નોત્તરો કયા અહિચ્છત્રથી આવ્યા છે? એ પ્રશ્નો ઉત્તર કઠિન છે.

આ રીતે અહિચ્છત્ર (ત્રણ ચારમાંથી એક) થી આવેલા, જાતે હાટકેશ્વરને પૂજતા અને વડનગરના નાગરોમાં ભળી ગયેલા પ્રશ્નોત્તરા બ્રાહ્મણો નાગરોના છ ભેદ પડ્યા પછી લમ વ્યવહાર અને ભોજન વ્યવહાર છૂટી જતાં નાગરોથી જુદા પડ્યા. નાગરોનો ખીળ બ્રાહ્મણો

સાથેનો લમ વ્યવહાર ભર્તૃયસે બંધ કર્યો એમ નાગરખંડ કહે છે. (અ. ૨૦૦) આ લમપ્રતિબંધ ક્યારે થયો અને અહિચ્છત્ર નાગરનો જન્મથો ક્યારે ભુદો પડ્યો એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી, પણ એ વાતને ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષો થયાં હોવાનો સંભવ છે. ભોળાદના વત્સગોત્રના એક આંબામાં લગભગ ૩૦ પેઢીની નોંધ છે. અર્થાત્ એ આંબો ૬૦૦ વર્ષથી વધારે જૂનો છે.

પાટણ મુસલમાનોને હાથે પડ્યા પછી ત્યાંના રાજાઓના આશ્રિત બ્રાહ્મણોએ ગુજરાત કાઠીઆવાડના ન્હાના ન્હાના ઠાકોરોનો આશ્રય શોધ્યો. વડનગરના અહિચ્છત્ર નાગરો છેલ્લા વાઘેલા રાજાઓના ફટાયા સાણુંદના વાઘેલાઓના આશ્રય નીચે લીંબાસી, કોઠ, ભોળાદ, પચેગામ એમ ફેલાયા. કેટલાક પ્રશ્નોરાઓ એથી આગળ વધી હાલાર સોરઠનાં નગર, જૂનાગઢ, પોરબંદર, મોરબી, ગારીઆધાર, કુંડલા વગેરે ગામોમાં ફેલાયા. સાધારણ રીતે પહેલાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં કણુખીઓના આશ્રયથી સંતોષથી રહેતા પ્રશ્નોરાઓ ધીમે ધીમે રાજાઓ કે હવેલીના મહારાજોનો આશ્રય સ્વીકારી શહેરોમાં રહેવા લાગ્યા.

જામનગરમાં પ્રશ્નોરા.

જામનગરમાં સૌથી પહેલાં ધૃતકૌશિક ગોત્રના વિશ્વેશ્વર ભટ્ટ આવ્યા જણાય છે. હાલારના બધા ધૃતકૌશિક ગોત્રીઓ આ વિશ્વેશ્વરભટ્ટના વંશજો છે, અને ગુજરાતમાં એ ગોત્ર ખીલકુલ નથી એ ઉપરથી તો એવો અર્થ નીકળે કે ધૃતકૌશિક ગોત્રનું એક અહિચ્છત્ર નાગર કુટુંબ વડાગરથી કે ખીજેથી પરબાર હાલારમાં આવ્યું; અને તે પહેલાં ખીજ નાગર બ્રાહ્મણોના જન્મમાં રહેલું આ કુટુંબ એ વખતથી અહિચ્છત્ર નાગરમાં

ભળ્યું. અર્થાત્ ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ ઉપર આ ગોત્રના મૂળ પુરુષનો બીજ નાગરો સાથે સંબંધ છુટી ગયો અને કેવળ પ્રશ્નોરા સાથે રહ્યો. ગમે તેમ હો પણ વિ. સં. ૧૫૯૬ માં જામનગરની સ્થાપના થઈ તે વખતે આ વિશ્વેશ્વર ભટ્ટ જામનગર આવ્યા જણાય છે. (શરૂઆતમાં હાલારમાં બીજ કોઈક જ પ્રશ્નોરા હોવાથી એમને સંબંધ ગુજરાત સાથે જ રાખવો પડ્યો હશે. ધીમે ધીમે આ તરફ વરતી વધી હાલારી પ્રશ્નોરા થયા.) વિશ્વેશ્વરના પૌત્ર મૂળજીભટ્ટ સારા વિદ્વાન તથા પ્રખ્યાત થયા, એણે બીજા પ્રશ્નોરાઓને ઘણી રીતે મદદ કરી હશે જે ઉપરથી મૂળાણી પટેલ કહેવાયા તથા લાણુના ખરડામાં એનું નામ પહેલું લખવાનો રીવાજ દાખલ થયો.

મૂળજી ભટ્ટના પુત્ર દેવજીભટ્ટે જામનગરમાં વિ. સ. ૧૭૦૪ માં લોલિમ્મ રાજની એક પ્રત તથા એના પૌત્ર ભવાનીદાસે ૧૭૩૫ માં એક બીજા ગ્રન્થની પ્રત ઉતારી છે. એટલે દેવજીભટ્ટનો જન્મ મોડામાં મોડો ૧૬૭-૭૫ ની આસપાસ થયો હોવો જોઈએ. જામનગરમાં સંવત્ ૧૬૨૯ માં કોઈ ખોખા ભટ્ટ પ્રશ્નોરા રહેતા હોવાનું તથા ૧૭૦૦ થી ૧૭૫૦ ની આસપાસ, મૂળજી ભટ્ટનાં સંતાનો ઉપરાંત કલ્યાણભટ્ટ તથા એના પુત્ર ગંગાધર, સંઘજી વાસુદેવ, લક્ષ્મીદાસ શ્રીપતિ, વીરજી-શંકરજી તથા એના પુત્ર વિશ્રામ (જે ગોવર્ધન ભટ્ટના શિષ્ય હતા), જયકૃષ્ણ જશવંત વગેરે પ્રશ્નોરાઓ રહેતા હોવાનું, સદ્ગત શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર તથા ઝીણા પીતાંબરના ધરના હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પુષ્પિકાઓ ઉપરથી જણાય છે. આ અરસામાં જ ભારદ્વાજ ગોત્રી જયદેવ (ઘણું કરી મૂળજી ભટ્ટના દોહિત્ર-જન્મ સંવત્ ૧૬૮૫ થી ૯૫

ની અંદર), એના પુત્રો મુકુન્દજી તથા કાશી અને પૌત્ર ગોવર્ધન ભટ્ટ
(જેણે ૧૬૬૬ માં એક ગ્રન્થ ઉતાર્યો છે. ઝંકુભટ્ટનાં ચરિત્રમાં જ્ય-
દેવના પુત્ર કાશી, તેના મુકુન્દજી અને તેના ગોવર્ધન એમ સદ્ગત
શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વરની નોંધ ઉપરથી લખ્યું છે પણ એમના જ
ધરના એક પુસ્તકની પુષ્પિકામાં ગોવર્ધનભટ્ટ પોતાને માટે જયદેવસુત
મુકુન્દજીસુત ગોવર્ધનેન એ રીતે સ્પષ્ટ લખ્યું છે.) જમનગરમાં
વસતા હતા.

આ જ્ઞતા વખતના જમનગરના ધૃતકૌશિક તથા ભારદ્વાજ ગોત્રી
પ્રશ્નોરાઓ, ગોલાધર (જુનાગઢ) ના વત્સગોત્રીઓ, જુનાગઢ, પૌર-
બંદરની આસપાસના પારાશરીઓ, કૌશિકો તથા માંડવ્યો, ગારીઆધારના
સાંખ્યાયનીઓ તથા દેવળીઆ, લાવડીઆ, લલસાણુ વગેરેના ભાર્ગ-
વીઓ સાથે મુખ્યત્વે લગ્નવ્યવહાર રાખતા હશે. ધીમે ધીમે સંબંધોથી
આકર્ષાઈ જમનગરમાં પ્રશ્નોરાઓની વસ્તી વધતી ગઈ. વિ. સં. ૧૭૮૦
થી ૧૮૦૦ની આસપાસમાં વત્સગોત્રીઓ તથા તે પછી પારાશરીઓ
આવ્યા, અને વિક્રમની ગઈ સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ભાર્ગવીઓ તથા
વ્યાસજી આવ્યા.

જમનગરમાં ગરબીફળીયું પ્રશ્નોરાઓનું સૌથી જૂનું ફળીયું
ગણાય છે.

સમાપ્ત.

